

સુરેશ જોષી વિશેષ

(સુરેશ જોષી જન્મશતાબ્દી વર્ષ)

વર્ષ ૯ | સળંગ અંક ૪૪ | ઓક્ટોબર ૨૦૨૦

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

સંચયન ૪૪ // ઓક્ટોબર ૨૦૨૦

સુરેશ જોષીના અવાજસમીપે

સંપાદકનું કથન ❀ રમણ સોની

સુરેશ જોષી વિશેષ : કૃતિસપ્તક

વાર્તા ❀ વૈશાખ સુદ અગિયારસ ❀ કૃતિપઠન : કિશ્ના ઓઝા

નિબંધ ❀ રૂપપ્રપંચ ❀ કૃતિપઠન : કવિત પંડ્યા

કવિતા ❀ ઓ રે ભાઈ કવિ... ❀ કૃતિપઠન : હર્ષદ ત્રિવેદી

નવલકથા-અંશ ❀ મરણોત્તર : ૧ ❀ કૃતિપઠન : મીનલ દવે

વિદ્યાવિચાર ❀ વિદ્યાવિનાશને માર્ગે ❀ કૃતિપઠન : રમણ સોની

વિવેચન ❀ કાવ્યનો આસ્વાદ

વિચાર-વિશેષ ❀ મુલાકાત-અંશ....

કાવ્ય ❀ સુરેશ જોષીને : એક સર્રિયાલિસ્ટનું સંબોધન ❀ સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

oo

ચરિત્ર ❀ કસ્તૂરબા : An Unsung Shero ❀ રંજના હરીશ

કાવ્ય ❀ જ્ઞાતિમા ગુલની ચિઢી ❀ ઉદયન ઠક્કર

ગીત ❀ આ શબ્દ હવે... ❀ માધવ રામાનુજ. ❀ ગાન : અમર ભટ્ટ

oo

‘એકત્ર જાઉન્ડેશન’નો એક દાયકો : ❀ અતુલ રાવલ

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ - સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ – શ્રેણી

અવાજની વિશેષ સમીપે

જેમને રસ હોય તેમને માટે નીચેની લિંક પર ક્લિક કરવાથી સુરેશભાઈનાં પ્રવચન સાંભળી શકાશે

 [પ્રવચન - ૧](#)

 [પ્રવચન - ૨](#)

 [પ્રવચન - ૩](#)

 [પ્રવચન - ૪](#)

સંપાદકનું કથન

રમણ સોની

ઉત્સવોથી ભર્યુંભર્યું ચોમાસુ આ વખતે તો જાણે અગતિકતામાં જ પસાર થયું, થઈ રહ્યું છે. પણ પ્રકૃતિ એનો રંગોત્સવ ઊજવી રહી છે. અમેરિકા ફોલક્લર્સથી ઉત્કૃલ્લ છે – અહીં, વડોદરાની શેરીમાં હું સવારે ચાલવા જાઉં છું ત્યારે દરરોજ થોડીથોડી શરદઋતુ પ્રવેશતી જાય છે – આછી ગુલાબી ઠંડીનો સ્પર્શ ને પૂર્વ દિશાનું ગુલાબી પીંછી ફેરવેલું આકાશ. જેમ વરસાદે એમ પારિજાતનાં પુષ્પોએ હવે વિદાય લીધી છે – વહેલી સવારે એની સુગંધિત બિછાત થઈ જતી. પણ કુદરતની આ સહજતા વચ્ચે આખી માનવજાત એક અ-સહજતાનો અનુભવ કરી રહી છે. જીવન મોકળાશથી વહી શકતું નથી, કોરોનાના ભાર નીચે દબાતુંદબાતું વહે છે, – ‘વહે છે’ એમ પણ ન કહેવાય, જાણે કે સમયને આછે ધક્કે ‘ખસી રહ્યું છે.’

○

સુરેશ જોષીનું જન્મશતાબ્દીવર્ષ આરંભાયું છે. સ્નેહથી અને અહોભાવથી – એમ બંને રીતે સુરેશભાઈનું સ્મરણ થાય છે. ‘સુરેશ યુગ’ની વચ્ચે આપણે સૌ હતાં ત્યારની તો આબોહવા જ ઓર હતી, પરંતુ આજે એમને વાંચતાં એમના પ્રતિભાસ્પર્શનો અનુભવ થાય છે. કેવા સાતત્યથી ને એવા જ તારસ્વરથી એમણે આધુનિકતાનો ચહેરો ઉપસાવી આપ્યો. દોસ્તોવ્સ્કી-કામૂ-કાફ્કા-રિલ્કેમાં ફરી વળનાર સુરેશભાઈની સર્જક કલમ એવી જ પ્રેમાળ ઉષ્માથી વ્યાસ-વાલ્મીકિ-કાલિદાસ-રવીન્દ્રનાથમાં આપણને લઈ જાય છે ને પોતાની સર્ગશક્તિનો, સાચ્યા લલિત ગદ્યનો સ્વાદ આપે છે. એમનું ‘કવિ’ત્વ નિબંધોમાં, વાર્તાઓમાં, આસ્વાદો-ચર્ચાઓમાં ઘૂંટાઈને આપણામાં – આપણી રસેન્દ્રિયમાં – શીતોષ્ણ આનંદરૂપે પ્રસરતું રહ્યું હતું, પ્રસરતું રહ્યું છે. એમનો વિદ્રોહ એક વિદગ્ધ વિચારક-સર્જકનો વિદ્રોહ હતો. એ વિદ્રોહે એક વિધાયક સંચારશીલતા ઊભી કરી – પરિવર્તિત કરતા જઈને ઘણું નવું પણ ઉમેર્યું. એ સાથે જ, વિદ્રોહના એક લક્ષણ તરીકે બળપૂર્વક એમની આત્યંતિકતાઓ પણ ધસી આવી. એ ઘસરકા હવે રૂઝાયા છે ને એમનાં સર્જન-વિવેચનમાંથી ફરી પસાર થતાં એક તાજગી અનુભવાય છે.

એમાંથી કેટલુંક અહીં પુનઃસ્મરણ રૂપે રજૂ કર્યું છે.

સૌથી પહેલો વિચાર મને એમનો અવાજ સાંભળવાનો – ને આજે સૌને ફરી સાંભળાવવાનો – share કરવાનો આવ્યો. થોડીક જહેમતથી એમના વાર્તાલાપના (એમના કોઈ ઇન્ટરવ્યૂના) કેટલાક અંશો મેળવી શકાયા. એ અવાજ પરથી જ એક બીજો વિચાર એ આવ્યો કે એમની દરેક સ્વરૂપની કૃતિઓમાંથી જે અહીં નમૂના લેખે રજૂ કરી છે એને પણ અવાજના માધ્યમથી – પઠનતંતુ રૂપેય મૂકવી. જે મિત્રોએ પ્રેમપૂર્વક એ પઠન કરી મોકલ્યાં એમનો સાનંદ આભાર. શ્રી પ્રણવ સુરેશ જોષીએ સુરેશભાઈના ફોટોગ્રાફ મોકલાવી આપ્યા એથી એ વિવિધ છબીઓ પણ, એમનાં લખાણો સાથે મૂકી શકાઈ છે. પ્રણવભાઈએ કેટલાંક ગ્રંથ-આવરણો પણ મોકલેલાં. એ માટે પણ આનંદ અને આભાર વ્યક્ત કરું છું.

આ ‘સુરેશ જોષી વિશેષ’ સૌને માટે આસ્વાદ્ય નીવડશે એવી ખાતરી છે. સંચયનની પરંપરા મુજબ, બીજા લેખકોની કૃતિઓ પણ આ અંકમાં સામેલ કરેલી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આગામી પ્રમુખ તરીકે વિચારશીલ લેખક-પત્રકાર શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ ચુંટાયા છે. એમને હાર્દિક અભિનંદન. સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ નર્તુ વહીવટી-પદ નથી, સાહિત્ય-અને-વિદ્યાનાં કેન્દ્રીભૂત કાર્યોને પ્રેરનાર અને એમને આકાર આપનાર વિદ્યાપુરુષનું એ પદ ગણાય. ગયાં વર્ષોની વિદ્યાકાર્ય-ખોટની પૂર્તિ કરીને તેમજ નવાં કાર્યોની દિશા ખોલીને ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની સુંદર ઉપત્યકા એમના થકી રચાય એવી અભિલાષા. સ્વાયત્તાના સંકલ્પને વધુ મજબૂત કરવા માટે પણ ઉત્તમ નમૂનેદાર વિદ્યાકાર્યો જ વધુ કારગત નીવડી શકશે – પ્રકાશભાઈ એ સુપેરે જાણે છે. એ માટેની શુભેચ્છાઓ સાથે ફરી અભિનંદન.

આવી રહેલી દીપોત્સવી અને નવા વર્ષની શુભેચ્છાઓ – નવા વર્ષનું સ્વચ્છ આકાશ હાલની મહા-આપત્તિનાં પણ વાદળ ખસેડીને સૌને નરવાં કરે એવી મનીષા સાથે

રમણસોની

સુરેશ હરિપ્રસાદ જોષી (જ. ૩૦ મે, ૧૯૨૧ – અવ. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૬) ગુજરાતી સાહિત્યની એક અનોખી પ્રતિભા હતા.

કોઈપણ ભાષાના સાહિત્યમાં જુદીજુદી શક્તિઓવાળા અનેક લેખકો હોવાના, કેટલાક વિશેષ પ્રભાવશાળી પણ હોવાના; પરંતુ આખા સાહિત્યસમયમાં પરિવર્તન આણનારા તો સદીઓમાં એકબે જ હોવાના – સુ. જો. એવા એક યુગવર્તી સાહિત્યકાર હતા.

એમનો જન્મ દક્ષિણ ગુજરાતના વાલોડમાં. નજીક સોનગઢનો વનવિસ્તાર. એના પ્રકૃતિસૌંદર્યની, એની રહસ્યમયતાની એમના સર્જકચિત્ત પર ગાઢ અસર પડી.

મુંબઈમાંથી એમ.એ. થઈને પછી કરાંચીમાં ને વલ્લભવિદ્યાનગરમાં અધ્યાપન કર્યું. પણ એમની લાંબી કારકિર્દી (૧૯૫૧-૧૯૮૧) તો વડોદરાની મ.સ. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીના પ્રોફેસર તરીકે રહી. વડોદરા જ એમની યશસ્વી સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું થાનક બની રહ્યું.

સુરેશ જોષીએ વિશ્વભરના સાહિત્યનો વિશાળ ને ઊંડો પરિચય કેળવ્યો. એ સમય પશ્ચિમનાં ચિંતન ને સાહિત્યમાં આધુનિકતાનો – Modernityનો હતો..એના પરિશીલનદ્વારા પરંપરાગત ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહને એમણે, પ્રભાવક લેખનથી આધુનિકતાવાદી આંદોલનની દિશામાં પલટ્યો. સતત લખતા રહીને એમણે પોતાના વિવેચનદ્વારા અને ‘ક્ષિતિજ’ આદિ ૬ સામયિકોદ્વારા નવા યુગની મુદ્રા રચી; કવિતા-વાર્તા-નવલકથા-વિવેચનનાં અનેક પુસ્તકોના અનુવાદદ્વારા એમણે પશ્ચિમની તેજસ્વી પ્રતિભાઓને ગુજરાતીના લેખકો-વાચકો સામે મૂકી આપીને એક નવા યુગની આબોહવા પ્રગટાવી.

સર્જક તરીકે એમણે કવિતા, નવલકથા તો લખ્યાં જ, પણ એમની સર્જકતાનું શિખર એમની વિલક્ષણ ટૂંકીવાર્તાઓ. ‘ગૃહપ્રવેશ’(૧૯૫૭)થી શરૂ થતા એ વાર્તાપ્રવાહકી એમણે માનવચિત્ત અને માનવસંવેદનનાં ઊંડાણોનો પરિચય કરાવતી વિશિષ્ટ વાર્તા રચી. – માત્ર કથા નહીં પણ રચના, એ સુરેશ જોષીનો વાર્તાવિશેષ.

સુરેશ જોષીનું બીજું સર્જક-શિખર તે એમના સર્જનાત્મક, અંગત ઉષ્માવાળા લલિત નિબંધો. ‘જનાન્તિકે’ (૧૯૬૫)થી શરૂ થયેલો એ આનંદપ્રવાહ બીજાં પાંચ પુસ્તકોમાં વિસ્તર્યો.

આવી બહુવિધ પ્રતિભાવાળા વિદગ્ધ વિવેચક ને સર્જક હોવા ઉપરાંત સુરેશભાઈ સમકાલીન અને અનુકાલીન ગુજરાતી સર્જકો-વિવેચકો માટે પ્રેરણારૂપ પણ બન્યા અને આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો પ્રવાહ પ્રગટાવતી એક નૂતન પરંપરા ઊભી થઈ.

– રમણ સોની

વાર્તા

વૈશાખ સુદ અગિયારસ

‘મોટી બહેન, ઓ મોટી બહેન, જરા ટિન્નીને રાખો ને, મને તો જરાય ગાંઠતી નથી.’ એક ઓરડામાંથી અમૂલખરાયની વચલી દીકરી પ્રભાએ બૂમ પાડી. ગોળમટોળ ઢીંગલી જેવી ટિન્ની લુચ્ચું મીઠું હસતી પ્રભાની સાડીનો પાલવ ખેંચીને સંતાઈ ગઈ. કેતકીએ એને ઊંચકી લીધી ને પટાવીફોસલાવીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઈ.

ત્યાં નીચેથી અમૂલખરાયે બૂમ પાડી : ‘કેટી, ક્યાં ગઈ! મહારાજને ભંડારિયામાંથી ઘી કાઢી આપ તો.’ ટિન્નીને કેડે બેસાડીને કેતકી નીચે ગઈ. હજુ તો દાદર ઊતરતી જ હતી ત્યાં સૌથી નાની આભાએ કહ્યું : ‘મોટી, તને તો વખત જ નથી જાણે! મને જરા સરખી વેણી તો ગૂંથી આપ.’ સૌથી નાની આભાનાં આજે લગ્ન હતાં. આભાને ટિન્નીની જેમ જ કેડે લઈને. એ ફરી છે. વિધવા થઈને કેતકી આજથી પાંચ વરસ પર ઘરે પાછી ફરી ત્યારથી આભાના ભણતરની કાળજી પણ એણે જ સ્વેચ્છાએ માથે લીધી હતી. ને આભાને માટે લાયક મૂરતિયો શોધવામાં પણ એણે જ ખાસ ભાગ ભજવ્યો હતો.

આભા જોડે લગ્નની વાત કાઢવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહીં, ખુદ અમૂલખરાયની પણ નહીં. કોઈ એને છેડતું નહીં. આભા બી.એ. થઈ પછી અમૂલખરાયની ધીરજ રહી નહીં. સારા મૂરતિયાઓ એક પછી એક ઝડપાઈ જતા હતા. આખરે કેતકીને માથે જ એ કામ આવી પડ્યું. એક દિવસ ધીમે રહીને એણે વાત કાઢી : ‘આભા, પેલા કેશવપ્રસાદ કાકાનો શ્રીયશ અમેરિકાથી પાછો આવી ગયો તે તે જાણ્યું?’

ચાલાક આભા વાત કળી ગઈ. એ છણકો કરીને બોલી : ‘મોટી, આપણા સગરામપુરાનો પેલો મોચી ડર્બનથી પાછો આવી ગયો તે તે જાણ્યું?’

કેતકી હસી પડી. આભાને એક ટપલી મારીને કહ્યું : ‘હત્ ગાંડી!’ એટલે આભા રોષથી ગાલ ફુલાવીને લડતી લડતી કહેવા લાગી : ‘તો મોટી, તનેય શું હું એટલી બધી ખૂંચું છું કે મને અહીંથી રવાના કરી દેવાને તું ખાઈપીને મંડી છે?’

કેતકીએ કહ્યું : ‘આભા, તું નાની હતી ને હું તને પેલી પરી અને રાજકુમારની વાત કહેતી હતી ત્યારે તું મને હંમેશાં પૂછતી કે બે પાંખવાળા ઘોડા પર અસવાર થઈને, સાત સાગર કુદાવીને રાજકુમાર આપણી પાસે ય આવે ખરો કે? ત્યારે હું જવાબમાં કહેતી કે હા, કેમ નહીં આવે? તારો એક વાળ તાપીમાં તરતો મૂકી દે ને, એ વાળ તરતો તરતો રાજકુમાર પાસે જશે કે ખલાસ! પછી એને ચેન નહીં પડે. રાતે ઊંઘ નહીં ને દિવસે કરાર નહીં.’

આભાએ જાણે પોતે કંઈ સમજી જ નથી એવો ઢોંગ કરીને પૂછ્યું : ‘તે એનું અત્યારે શું છે? હું શું નાની કીકલી છું?’ કેતકીએ હસીને કહ્યું : ‘ના, એમ નહીં. તેં અમારાં બધાંની ચોરીથી તારો વાળ જરૂર તાપીમાં તરતો મૂક્યો હોવો. જોઈએ. નહીં તો સાત સાગર પાર કરીને રાજકુમાર આજે તારે આંગણે આવી ઊભો ન રહે.’

આભા રોષે ભરાઈને બોલી : ‘ઓહો, મહેરબાન આજે આપણે ઘેરે પધારવાના છે, એમ ને? જોજો ને, હું એની એવી વલે કરીશ, એવી વલે કરીશ...’

કેતકીએ એને અટકાવીને કહ્યું : ‘ગાંડી, એવું થાય કે?’

તે દિવસે શ્રીયશ ઘરે આવ્યો ને આભા એને લઈને દીવાનખાનામાં ગઈ ત્યારે ઊંચે જીવે બારણાની તરાડ આગળ કેતકી ઊભી રહી ને આભા શ્રીયશને કશું અણઘટતું કહી ન નાંખે માટે એણે બને તેટલું સાંભળવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. પણ એક જ મિનિટની અંદર એણે જે જોયું તેનાથી એને સમજાઈ ગયું કે હવે વરમાળા આરોપાઈ ચૂકી હતી.

આ બધું એક એક પગથિયું ઊતરતાં એ જાણે નજર સામે જોતી હતી. તો આભા આજે જશે, મેના ઊડી જશે.

આજે ઘર ગાજી ઊઠ્યું છે. પંદર દિવસ પછી આવડું મોટું ઘર ખાવા ધાણે. ટિન્નીની ટચૂકડી આંગળીઓ એના ગાલ પર ફરતી હતી. ટિન્નીએ પૂછ્યું : ‘માસી, તારી માળા ક્યાં?’

કેતકીએ ઝટ જવાબ દઈ દીધો : ‘નાની માસીને આપી દીધી. તું તારી માળા મને આપીશ?’

ટિન્નીએ કહ્યું : ‘ના, હું તને નહીં આપું’ ને એના બે નાનકડા હાથ ગળામાંની સોનાની સેરને બાઝી પડ્યા. ધીનું કામ હજી માંડ પત્યું ત્યાં એનાથી નાની બહેન સુકેશી એના વર સાથે એને સાસરેથી આવી. એનાં ચાર બાળકોથી ઘર ગાજી ઊઠ્યું. એની દસેક મહિનાની બેબીને સુકેશીએ કેતકીના હાથમાં આપી. કોણ જાણે શાથી કેતકીનો રુક્ષ ચહેરો જોઈને કે પછી અજાણ્યું લાગ્યું તેથી એ કેતકીની પાસે જતાં જ ચીસ પાડીને રડવા લાગી. કેતકી છોભીલી પડી ગઈ. બધાં ધમાલમાં હતાં. એ બધાં વચ્ચેથી સરીને ગુપચુપ રસોડામાં ચાલી ગઈ. હજી માંડ પગ વાળીને બેઠી હશે, ત્યાં વળી આભાની બૂમ સંભળાઈ : ‘મોટી, ઓ મોટી, ક્યાં ગઈ?’ ને એ ઊઠી, જઈને જોયું તો બે ઘૂંટણ વચ્ચે માથું સંતાડીને આભા બેઠી હતી. કેતકીએ બે હાથે એનું મોઢું ઊંચું કર્યું, જાણે તળાવડીમાંથી સુવર્ણપદ્મ પ્રગટ થયું. કેતકી બોલી : ‘આજે આવું મોઢું કરીને બેસાય કે? હસી પડ જોઉં.’ આભાના ગાલ વધારે ફૂલ્યા.

કેતકીએ કૃત્રિમ રોષ આણીને કહ્યું : મારું કહ્યું નથી માનવું? હું શ્રીયશને બધું કહી દેવાની છું. કહીશ કે એને બાપુએ બહુ લાડે ચઢાવી છે. જરા બરાબર ખોખરી કરજો. એટલા માટે હું શ્રીયશને એક નેતરની સોટી ભેટમાં આપવાની છું.’

આ સાંભળીને આત્મા હસી પડી ને બોલી : ‘પણ એ સોટીનો ઉપયોગ કોણ કોની સામે કરે છે તે કોઈવાર જોવા આવજે.’

કેતકી પણ હસી પડી ને બોલી : ‘ગાંડી, પતિદેવને માટે સ્વપ્નમાંય એવો વિચાર ન લાવીએ, હોં કે.’

નમતો પહોર થવા આવ્યો. અબ્દુલ મિયાંએ શરણાઈ પર પૂરિયા ધનાશ્રીના સૂર છેડ્યા. એ સૂર ઘરને ખૂણે ખૂણે ભમવા લાગ્યા. છેક રસોડામાં પરસેવાથી રેબઝેબ થતી કેતકી બાળકોની મંડળીને સંતોષવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતી બેઠી હતી ત્યાં એ સૂર જઈ પહોંચ્યા ને કેતકીના હાથમાંથી દૂધની વાટકી સરી ગઈ. એ સાવધ થઈ, એણે કામમાં ચિત્ત પરોવ્યું. સુકેશીના વચલા દીકરાને રેશમી પહેરણ નહોતું પહેરવું. એ જીદ માંડીને બેઠો હતો. ટિન્નિને ચણિયાચોળી ને ઓઢણી પહેરવાં હતાં. પ્રભાની બે વરસની બેબી ખાવાનો કજિયો માંડીને બેઠી હતી. એ ઘોંઘાટને ભેદીને પૂરિયા ધનાશ્રીના સૂર એને ઢંબોળવા લાગ્યા. છેલ્લાં પાંચ વરસની કોઈ ઢબૂરી દીધેલી યાદને ચારે તરફ ફરી વળીને એ સૂર ઢંબોળવા લાગ્યા. ત્યાં આત્મા દોડતીદોડતી બેબાકળી બનીને આવી. એણે કહ્યું : ‘મોટી, એમણે આપેલી વીંટી મારાથી ક્યાંક મુકાઈ ગઈ છે. હવે?’ એની આંખ રડુંરડું થઈ રહી.

કેતકીનું હૃદય અજાણી આશંકાથી ફફડી ઊઠ્યું. એણે આત્માને ધીરજ દેતાં કહ્યું : ‘ઓહો, એમાં શું છે? હમણાં જ શોધી કાઢું છું. તું તારું કામ કર.’ ને એ ઉપર ચઢી, ચાલી જતી આત્માને એણે ઘડીભર ઊભી રાખી. ચિબુક પકડીને એણે એનું મોઢું ઊંચું કર્યું ને એના ગાલમાં એક ચૂંટી ખાણી, વહાલની એક ટપલી મારી ને આત્મા ઝાંઝર ઝણકાવતી દાદર ચઢી ગઈ. ઝાંઝરનો એ રણકાર ને પેલા પૂરિયા ધનાશ્રીના સૂરની છાલક હવે જાણે બધી પાળ તોડીને જ રહેશે એવું એને લાગ્યું. એ રસોડું છોડીને સહેજ બહાર આવી.

વરઘોડો આવવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. બધાં ધમાલમાં હતાં. ઘરના નોકરો સુધ્યાં બહાર જઈને બેઠા હતા. પેલા શરણાઈના સૂર એની વધુ ને વધુ નિકટ આવતા જતા હતા. એ ગભરાઈને અંદર દોડી ગઈ. ઘર આખું સૂનું હતું. એ દાદર ચઢવા લાગી. એણે બીજા કોઈનાં પગલાંનો ભણકાર સાંભળ્યો. એ સાવધ થઈ. થોડીવાર કાન માંડીને ઊભી રહી, પછી બબડી : ‘ના ના, એ તો ભ્રમણા! એ અહીં ક્યાંથી હોય, એ હવે અહીં ક્યાંથી હોય! ને એ ઉપર ગઈ. આત્માના ઓરડામાં જઈને વીંટી શોધવા લાગી. વીંટી તો તરત જડી ગઈ. કપડાંના ઢગલા નીચે જરા ઢંકાઈ ગઈ હતી. એ વીંટી આપવાને પાછી નીચે ઊતરતી હતી ત્યાં એણે આયનામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. ને એની પાછળ એણે બીજું પ્રતિબિંબ જોયું. હવા ધૂજી ઊઠી. ક્યાંકથી જાણે કોઈક અવાજ ઓરડામાં ઘૂમી વળ્યો. એણે કાન માંડ્યા.

‘કેટી, કેટી, કેટી...’

એનાથી બોલાઈ ગયું : ‘નીરદ!’

ફરી જાણે એને કાને ભાણકારા અથડાયા : ‘કેટી, પાનેતર, ચૂડલો – અરે, ક્યાં છે બધું? પહેરી લે, મૂરત ચાલ્યું જશે નહીં તો! ભૂલી ગઈ? આજે વૈશાખ સુદ અગિયારસ છે. ભૂલી ગઈ?’ ને એ બોલી ઊઠી : ‘ના.’ પેલો અવાજ જાણે એનો અનુનય કરતો ચારેબાજુથી એને ઘેરી વળ્યો : ‘પહેરી લે પહેરી લે.’

ને એણે પોતાની પેટી ખોલી. હાથે કંકણ પહેર્યાં, પાનેતર પહેર્યું, પગમાં ઝાંઝર પહેર્યાં, વાળ સરખા કર્યાં, આભાએ બાજુએ રાખેલી વેણી પહેરી; ને એ ઊભી થઈ. ફરી પેલો અવાજ એને ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યો : ‘કેટી, ચાલ, હવે હું આવું છું. હું આવું છું.’ એના કાનમાં એ અવાજ રહીરહીને ગુંજવા લાગ્યો : ‘હું આવું છું, હું આવું છું.’ ફાટેલી આંખે એ દૂર ને દૂર જતા અવાજને શોધી રહી, શોધતી જ રહી. બધું ભાન ભૂલીને શોધતી જ રહી. નીચે માંચરામાં આભા અકળાવા લાગી. એણે એની માને કહ્યું : ‘જા ને, મારી વીંટી મોટી પાસે રહી ગઈ છે. જલદી લાવી આપ ને?’

મા ઉપર દોડી. એણે બૂમ પાડી : ‘કેટી, કેટી.’ કાંઈ જવાબ આવ્યો નહીં. એ આભાના બારણા આગળ પહોંચી. અંદર નજર કરતાં જ ચોંકીને ઊભી રહી ગઈ. આ કોણ? કેતકી કે કેતકીનું ભૂત? એ ઝટઝટ દાદર ઊતરી ગઈ. ત્યાં હસ્તમેળાપ થયો. ઝલર વાગી. બેન્ડ ગાજ્યું, શરણાઈએ દરબારી કાનડાના સૂર છેડ્યા.

કેતકી સફાળી ઊભી થઈ ગઈ. ઝાંખા અંધારામાં એણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. એ ભાનમાં આવી. દોડતીદોડતી બારણાં બંધ કરીને એ શણગાર ઉતારવા લાગી. ત્યાં ટિન્નીએ બારણું ઠોકીને કહ્યું : ‘મોટી, નાની માસી વીંટી માગે છે, બારણાં ખોલો ને, મોટી, મોટી, મોટી, બારણાં ખોલો ને! બધું સરખું કરીને કેતકીએ બારણાં ખોલ્યાં, ટિન્નીએ એની આંખમાં આંસુ જોયાં. એ કેતકીના ખોળામાં બેસી પડી ને પૂછવા લાગી : ‘મોટી, તું કેમ રડે છે? તને મારી માળા આપું? લે.’ એના નાનાનાના હાથે સોનાની સેર ઉતારીને એણે કેતકીના હાથમાં મૂકી. કેતકીએ એને ચૂમી લીધી ને કહ્યું : ‘જા તો ટિન્ની, આ વીંટી આભામાસીને આપી આવ તો!’

કેતકી હાથમાંની સોનાની સેરને આંસુથી ભીંજવતી બેસી રહી.

(ગૃહપ્રવેશ, ૧૯૫૭)

સુરેશ જોષી : ૨૯ની વયે

નિબંધ

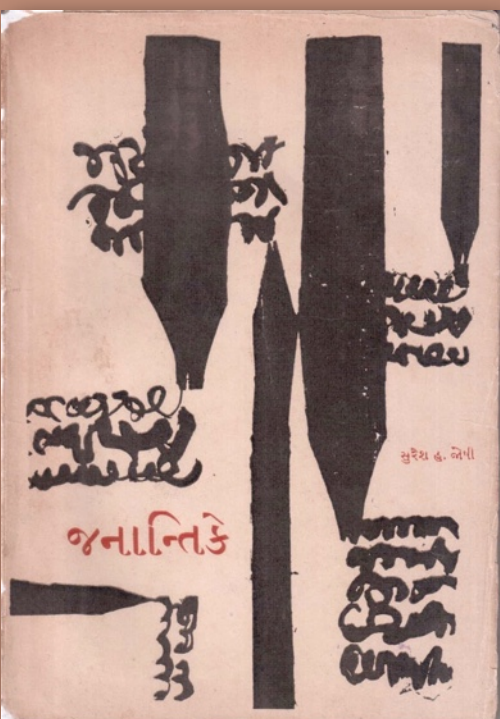
રૂપપ્રપંચ

બારી પાસે બેસીને જોઉં છું : ઝરમર ઝરમર તડકો વરસે છે. પાસેની મધુમાલતીની ઘટાએ શીતળતાનો નાનો શો દ્વીપ રચ્યો છે. ત્યાં મધમાખીઓએ આશ્રય લીધો છે, અને મધપૂડાની રચના કરવા માંડી છે, ભારે ધમાલ છે. આમ જુઓ તો નરી નિસ્તબ્ધતા બધે છવાઈ ગઈ છે. બપોરની અલસમંથર વેળા સાપે ઊતારી નાખેલી કાંચળીની જેમ પડી રહી છે. એમાં ક્યાંય કશો સંચાર નથી. ફૂલ તરફ જોઉં છું. કશુંક આનન્દના દ્રુત લયથી એકી શ્વાસે બોલી નાખ્યા પછી બાળકનું મોઢું શ્વાસ લેવા ખુલ્લું રહી ગયું હોય તેવી એ ફૂલોની મુદ્રા છે. એ હમણાં જાણે કશુંક કહેશે એવી બ્રાન્તિથી કાન સરવા રાખીને સાંભળવાને ઊભા રહી જવાય છે... ત્યાં એકાએક મધુમાલતીની બાજુમાંથી જ અવાજ આવે છે – બજરની દાબડી ખૂલીને બંધ થતી હોય તેવો – ને જોઉં છું તો પાંદડાના ગુચ્છાની આડશે એક કાચીંડો સ્થિર દષ્ટિએ અવિક્ષુબ્ધ અચલાસને બેઠો છે કૂટસ્થ, નિર્લિપ્ત. એને જાણે કશી ખબર નથી. એક મધમાખી મધપૂડા પરથી ઊડે છે, ને તરત ‘ડબ’ દઈને અવાજ આવે છે, વળી આંખો સ્થિર થઈ જાય છે. અચલાસને પ્રતિષ્ઠિત થઈને દૂરની ક્ષિતિજના રહસ્યને તાગતો કાચીંડો પાંદડાંના ગુચ્છની આડશે યથાવત્ બેસી રહે છે. મધના સ્વાદની એને ખબર છે કે નહીં તે તો કોણ જાણે! ગીતામાંની ભગવાનની વાણી યાદ આવે છે : કાલોડહં લોકક્ષયકૃત્ત્રવૃત્તઃ।

આજે જોયું તે નગ્ન બુભુક્ષા નહોતી. તેનું એક વિશિષ્ટ રૂપ હતું. આહાર, નિદ્રા અને મૈથુન તો પ્રાણીમાત્રને છે, પણ એને રૂપ આપીને મનુષ્ય જાણે એની સ્થૂળ પ્રાકૃતતામાંથી છૂટી જવા ઇચ્છે છે. એણે આ રૂપો સરજવાનો પ્રપંચ ભારે વિસ્તાર્યો છે. આરોગવા બેસે ત્યારે લીલીછમ કેળનાં પાન, આજુબાજુ રંગોળી, ધૂપસળી, વાનીઓ રંગબેરંગી, એના સ્વાદની સાથે એની સોડમ, એને પીરસવાની છટા, એને પીરસનાર – જોયું ને, કેટલો બધો પ્રપંચ!

આથી જ, રૂપ એ આપણો મુખ્ય આશ્રય છે. નિરાકારનેય આકાર આપીએ એટલે ભય નહિ. જો આકારનું આશ્વાસન ન હોય તો માણસ કદાચ ટકી જ ન શક્યો હોત. દક્ષિણનાં મંદિરોનાં ઊંચાં ગોપુરમૂને જોઈએ છીએ ત્યારે નિરાકાર આકાશની સામે આકારના વિજયોનો એ દર્પપૂર્ણ

તર્જનીસંકેત હોય એવું લાગે છે. પણે રૂપનું સર્જન એ પણ એક અજબનો કીમિયો છે. એ રૂપના આશ્રયે રહીને અરૂપનો મહિમા દેખી શકીએ ત્યારે જ એ રૂપ સાર્થક ઠરે. રૂપ પોતાને પ્રકટ નથી કરતું, પ્રકટ થવા જતાં જ એ અપ્રકટતા સિદ્ધ કરે છે. એ અપ્રકટતા વંધ્ય નથી, કારણ કે પ્રકટતાની બારીમાંથી આપણે એને જોઈ છે.

કહે છે કે પવન પહેલાં આંધળાની જેમ અટવાતો ફરતો હતો, એને પોતાને જ એની ગતિવિધિની કશી ખબર નહોતી. પછી એક વાર ધૂંધવાતો ધૂંધવાતો એ વાંસના વનમાં થઈને ફુંકાયો, ને વાંસના પોલાણમાં ભરાઈને એ બહાર નીકળ્યો તો એ સૂરમાં ફેરવાઈ ગયો. એને રૂપ મળ્યું. પછી તો માનવી આવ્યો. એણે તો શ્વાસને રમાડીને અનેક રૂપો સર્જ્યા. પણ એ અદેહી પવન રણના વિશાળ વિસ્તાર પર વિરાટ પગલી પાડતો ચાલે

છે, ત્યાં એનો રોષ વરતાય છે કારણ કે ત્યાં એને રૂપ આપનાર કોઈ નથી. માણસના બે હોઠના બીબામાં એનું રૂપ ઢળાય છે. સાગરના અફાટ વિસ્તાર પર ઊછળતાં મોજાં પણ રોષે ભરાયેલા પવનનાં જ પગલાં છે.

પવન કવિને પડકારે એવું એક તત્ત્વ છે. આમ જુઓ તો એનાં કેટલાં રૂપ છે! દીપની સ્થિર જ્યોતને ભેટતો પવન, લજજાળ યુવતીના પાલવમાં ભરાઈને એને સઢમાં ફેરવી નાખતો પવન, બંધ કરેલાં દ્વારની ફાડમાંથી અંગને સંકોચીને ચોરપગલે દાખલ થઈ જતો પવન, અવાવરુ વાવના અંધારાના લેપવાળા પાણી પરની લીલની ઝૂલને હલાવી જતો પવન, બે મૂઢ પ્રેમી વચ્ચે ઘૂઘવાતો પવન, સુકાયેલાં પાંદડાં વચ્ચેથી સાપની જેમ સરસર સરી જતો પવન, આકાશની નીલ જવનિકાને ઉડાડતો પવન, ઘણી વાર બેઠાબેઠા આ પવનને જો યા કરવાનું ગમે છે.

પણ ઘણી વાર એ જોયું જીરવ્યું જતું નથી. આપણે સ્પર્શેન્દ્રિયને લગભગ જૂઠી કરી નાખી છે. ઋતુઋતુએ, દિવસને જુદેજુદે સમયે પવનના સ્પર્શ માણવા જેવા હોય છે. લાંબે ગાળે બહારથી આવીને ઘર ખોલીએ ત્યારે બારણું ખૂલતાંની સાથે જ આપણને ઘસાઈને ત્વરાથી બહાર છટકી જતો પવન, મુંબઈ જેવા શહેરના અંધારિયા ને ભેજવાળા ભોંયતળિયે આળસુ થઈને પડ્યો રહેતો પવન, ફેંકી દીધેલા કાગળના ડુકડા સાથે પકડદાવ રમતો શિશુપવન, ઐતિહાસિક ઇમારતના ખંડેરમાં ઘૂમરાઈને કોઈ મહાકવિના આખ્યાનકી અનુષ્ટુપમાં ભૂતકાળના સર્ગબદ્ધ મહાકાવ્યનો પાઠ કરતો પવન, પ્રિયતમાના મુખમાંથી સખીના કાનમાં ચોરીછૂપીથી સરી જતા પ્રિયતમના પ્રથમ નામોચ્ચારના ઉષ્ણ ઉચ્છ્વાસરૂપ પવન, નીલિમાના કપોલને છેડીને એના આનન્દવિહ્વલ સ્પર્શના રોમાંચથી આપણા લોહીમાં ભરતી રેલાવી દેતો પવન...

બસ, પવન જોડે હરીફાઈમાં નહીં ઉતરાય. આપણા કાવ્ય-સાહિત્યમાં પવનને રૂપ આપતી કવિતા કેટલી છે વારુ?

માગશરના ઠંડીના દિવસ છે. ઘરમાં તાપણું કર્યું છે. સળગતા લાકડાની ઝાળ ભીંત પર બિહામણા પડછાયા પાડે છે. દાદીમા જે રાક્ષસની વાત કરી રહ્યાં છે તેની ‘માણસની ગંધ આવે, માણસ ખાઉં’ કહીને લપકારા મારતી જીભ જ જાણે! ભયનો રોમાંચ પણ માણવા જેવો હોય છે. દાદીમા વાત શરૂ કરે : ઘોર અંધારું વન છે, સૂરજદાદાનેય પેસવા નહિ દે એવું – ને પછી દાદીમાનો મંદ કંપવાળો અવાજ કેટલાય અવાજોની સૃષ્ટિ ઊભી કરી દે છે – વનનો રાક્ષસી વીંઝણો વીંઝાય તેનો અવાજ, તમરાંનો અવાજ, રાજકુંવરીનાં ઝાંઝરનો અવાજ, રાજકુમારના પુરપાટ દોડ્યે જતા નીલપંખ ઘોડાના દાબડાનો અવાજ, ને

વાતાવરણ રચાઈ જતું. રજાઈની હૂંફમાં સુખથી ઢબુરાઈને અજાણ્યા ભયથી ફફડી ઊઠવાની શી વિજજત હતી! ઝાડની ડાળી હાલે ને જાણે રાક્ષસે હાથ લંબાવ્યો. બારીમાંથી પવન સૂસવાટો કરતો વાય ને જાણે ઊંઘતા રાક્ષસનાં નસકોરાં બોલ્યાં, બા બારણાની સાંકળ ચઢાવે ને જાણે રાજકુંવરીનાં ઝાંઝર રણક્યાં! વૃદ્ધાવસ્થાની એક નિશાની કદાચ એ છે કે આ અવાજની સ્મૃતિની તાદૃશતા ઝાંખી થતી જાય છે. ને બાળક? એને તો એમ જ થયા કરતું હોય છે : પતંગિયું થાઉં તો, મોર થાઉં તો, વાદળ થાઉં તો – ને આખરે એ ક્યાં અટકે તે જાણો છો? – હું ભગવાન થાઉં તો! આપણને બધાંને તો જીવવાની ટેવના બખિયા મારીને કોઈએ સીવી દીધાં છે. બાળકને હજુ કોઈ એવા બખિયા ભરી શકતું નથી. જીવનથી એવું તો ફાટુંફાટું થઈ રહે છે કે એને કોણ બખિયા મારવાની હિંમત કરે? કોઈ વાર અધરાતેમધરાતે ચન્દ્રકિરણની આંગળીઓ આપણા આ બખિયાને ઉકેલી નાખે છે ને ત્યારે ઘણા વખતથી આપણામાં પુરાઈ રહેલો પેલો શિશુ ‘એનઘેન’ ‘રમવાજમવા’ છુટ્ટો થઈ જાય છે. આવી તિથિઓ પંચાંગમાં નોંધાતી નથી, પણ જીવનમાં આવે છે ખરી. ને ત્યારે શિયાળાની ઠંડી રાત પ્રાતઃકાળ તરફ વળતાં એની નાડીમાં જે ક્વોષ્ણ કંપનો આછેરો સંચાર થાય છે તેમાં ભળી જવાનું મન થાય; અન્યમનસ્ક બનીને આંગળીને ટેરવે સાડીનો છેડો વીંટાળ્યા કરતી મુઘ્ધાની દષ્ટિના દોરમાં ગૂંથાઈ જવાનું મન થાય, સ્થિર પાણીમાંથી એકાએક ઊછળી આવતી માછલીની આર્દ્ર રૂપેરી કાયા પર સહેજને માટે સૂર્યકિરણ બનીને ચમકી ઊઠવાનું મન થાય, ઉનાળાની બપોરની ઉષ્ણ નિસ્તબ્ધતાને અર્કરૂપે સારવી લઈને ઘૂઘવતા હોલાના કણ્ઠે ઘૂઘવી ઊઠવાનું મન થાય, શિશુના નાનકડા મુખમાં ન સમાતાં રેલાઈ જતી દૂધની ધાર બનવાનું મન થાય...

ઊંઘના ભારને અળગો કરીને શરીરને વળી ટટાર કરીને સવારે આપણે ઊભા થઈ જઈએ છીએ, કેમ જાણે કશું જ બન્યું નથી. પણ એક દિવસે એ ભાર અળગો કરી શકાતો નથી, ત્યારે આ કાયાને કોઈ સંકેલી લઈને ચાલતું થાય છે, ત્યારે બાળપણની પેલી પાંખાળી સોનાપરી કદાચ ફરી મળતી હશે, પણ એના નાજુક ખભા પર આપણો ભાર ટકી શકે ખરો ? પણ ત્યારે કદાચ આપણનેય નાજુક થવાનો કીમિયો હાંસલ થતો હશે, ને તેથી જ જૂઈની કળી બનીને એકાદ દિવસ પૂરતું ખીલી જવાનું આપણે મંજૂર રખતા હોઈશું.

(જનાન્તિકે, ૧૯૬૫)

કાવ્ય

ઓ રે ભાઈ કવિ

ઓ રે ભાઈ કવિ,
 જાણું છું કે નથી ઠેકાણે તારો મિજાજ,
 પણ મારી એક બે વાત તો સાંભળ :
 સૂરજની બખોલમાં બાંધેલો ઘુવડનો માળો
 ભલે હવે વીંખી નાખ
 ને એની ઓથે સંતાડેલી કૃષ્ણની વાંસળી
 કોઈક ભાવિક કવિજન માગતું હોય તો આપી દે
 પેલી ગરોળી પાછી માગે છે એની તૂટેલી પૂંછડી
 એનો ઉપયોગ પૂરો થયો હોય તો પાછી વાળ
 વડીલ કવિની શ્રદ્ધાની ધોળી બકરી
 હલાલ કરવી છોડી દે
 ચંદ્રનો કાટ ખાઈ ગયેલો સિક્કો
 ખિસ્સામાં શા લોભથી સંતાડી રાખ્યો છે?
 ફગાવી દે એને આકાશમાં
 ને ઈશ્વરના ખોળિયાને શા માટે રાખી મૂક્યું છે ઈસ્ત્રીબંધ
 તારા વોર્ડરોબમાં?
 એ બિચારો થથરતો ઊભો છે બહાર
 હવે સૂર્યગ્રહણ થાય ત્યારે
 એનું જ કરી દેને એને દાન
 ઓ રે ભાઈ કવિ,
 આટલું જો તું કરે
 મારે ખાતર જરાક હસે તો –
 માગ માગ જે માગે તે આપું
 અરે, આપી દઉં સાવ તાજાં બસો-અઢીસો હાઈકુ!

નવલકથા-અંશ

મરણોત્તર : ૧

અર્ધા પાકેલા મરણનો ભાર લઈને ફરું છું. આથી હાથ લંબાવીને એકદમ કોઈને ભેટી શકતો નથી. બોલતાંબોલતાં વાક્ય ઘણી વાર અર્ધેથી થંભાવી દેવું પડે છે. પછી બાકીનું વાક્ય પૂરું કરવાનો ઝાઝો ઉત્સાહ રહેતો નથી. કોઈ બોલે છે તે પૂરું સાંભળવા પૂરતું ધ્યાન એકાગ્ર કરી શકતો નથી. આ ભારને લીધે જ ચાલ્યા કરું છું. એને લઈને ક્યાંય બેસવાનું બની શકતું નથી. કોઈક વાર હસવા જાઉં છું તો કશોક વિચિત્ર અવાજ માત્ર નીકળે છે. મારી આંખો વડે જ જીવું છું. આંખો બધું જુએ છે, નોંધે છે. પણ કોઈ મારી આંખમાં આંખ માંડીને ઝાઝી વાર જોઈ શકતું નથી. સામા માણસની એવી સ્થિતિ જોઈને હું જ ત્યાંથી ખસી જાઉં છું. આંખની એકોક્તિ અધૂરી રહી જાય છે.

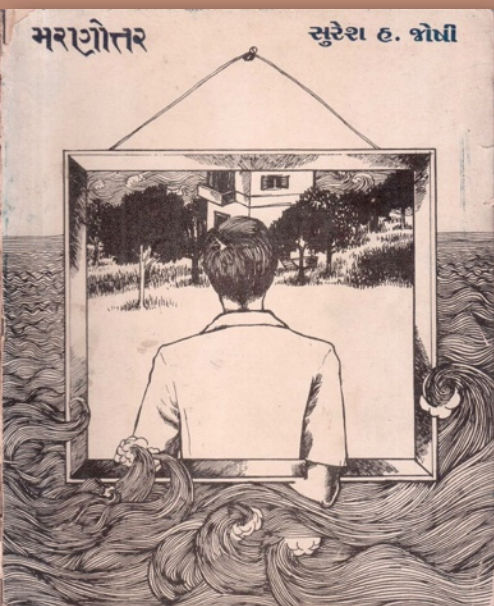
સુધીરના ઘરથી દરિયો અર્ધોએક માઈલ દૂર હશે. એનું ઘર એક નાની ટેકરી પર છે. ટેકરીના ઢોળાવ પર વૃક્ષો ગીચ ઊગેલાં છે. આજુબાજુમાં બીજી વસતિ નથી. હું એને ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે મનોજ, ગોપી, મૃણાલ, અશોક, રોમા – કોઈ આવ્યું નહોતું. દરિયા તરફ પડતા ઝરૂખામાં જઈને હું ઊભો. હું કોઈની રાહ જોતો નહોતો. દૂરના દરિયાનો આભાસ ચાંદનીમાં ચમકતો હતો. પવનને કારણે મરણના ભારને સાંભળવાનું મુશ્કેલ થઈ પડતું હતું. કશીક વેદનાનો સૂસવાટો હું હૃદયના ધબકારમાં સાંભળતો હતો. આવી પળે અંદર રહેલા મરણમાંથી એક વિચિત્ર પ્રકારની વાસ પ્રસરવા માંડે છે. એનું મને ઘેન ચઢે છે. એ ઘેનમાં છતાં જોતો, જાગતો, વેદનાનો સૂસવાટો સાંભળતો હું ઊભો હતો.

ત્યાં સાવ પાસે આવીને કોઈક બોલ્યું, ગર્ભમાંના બાળકના હૃદયના ધબકારા જેવો એ અવાજ હતો. એકાએક ચાંદનીમાં એક મુખ ચમકી ઊઠ્યું. મેં પૂછ્યું : ‘કોણ મૃણાલ?’

‘ના.’

‘તો?’

‘મેઘા.’

હવે એનો અવાજ પાતળા બરફની પતરી જેવો હતો. પ્રકટ થાય તે પહેલાં ચૂર્ણ થઈને વેરાઈ જતો હતો. એ મારી સામે જોતી નહોતી. કોણ જાણે શાથી મને એમ લાગતું હતું કે જાણે હું કોઈ ખંડિયેરની પાસે ઊભો હતો, એની આંખોમાં દીવાલને બાઝેલી લીલના જેવી સ્નિગ્ધતા હતી, પણ એ દષ્ટિ મારી તરફ મંડાયેલી ન હતી. હું ન-હોવાનું એક આછું સરખું બિન્દુ જ કદાચ એને મન હોઈશ. સાચેસાચ એવું લગભગ નિશ્ચિત્ત બિન્દુ બનવાનું મને ગમે. પણ અર્ધા પાકા મરણનો ભાર ઘૂંટાઈને મને એવી ઘનતાથી લાદે છે કે મારે નિશ્ચિત્ત બનીને અલોપ થઈ જવું હોય તો ભગવાનના એક પ્રચણ્ડ નિશ્વાસની જરૂર પડે, પણ ભગવાન સુખી છે, અને - મેઘાના શ્વાસ મને ઘેરી વળે છે. કણજીનાં પાંદડાંને મસળતાં જેવી વાસ આવે તેવી એની વાસ છે. એ મારી નિકટ સરે છે. એની કાયાનો મને સ્પર્શ થાય છે. વરસાદમાં નદીના કાંઠાની ભાંગી પડતી માટીના જેવી એની કાયા છે. એના નજીક આવેલા મુખનો ઉત્તાપ મને સ્પર્શે છે. હું કદાચ આત્મરક્ષણ માટે હાથ ઊંચો કરું છું. એ મારા હાથને પકડી લે છે. એને જ્યાં લઈ જવો હોય ત્યાં લઈ જાય છે. હાથની શિથિલતા સામે એની કાયા બળવો કરે છે. મારામાં બેઠેલું ખંધું મરણ હસે છે. એના પડઘા દૂરના દરિયાના આભાસ સુધી વર્તુળો બનીને વિસ્તરે છે. મેઘાના પાસે આવેલા મુખથી હું ઠંકાઈ જાઉં છું: એનું મુખ એકાએક ગાઢ વન બની જાય છે. એ વનમાં એક ગુફા છે. એ ગુફાની બહાર કાળું ભીનું અંધારું છે. એ અંધારાની માદક વાસ મને છંછેડે છે.

હું મેઘાના કાનમાં જાણે જાદુઈ મન્ત્ર ઉચ્ચારતો હોઉં તેમ કહું છું : ‘મેઘા.’

એ કણસે છે. એના હાથની આંગળીઓ મારા શરીરમાં નદીના જળમાં ગભરાઈને ભાગતી માછલીઓની જેમ સળવળે છે. મારામાં બેઠેલા મરણથી હું એનું રક્ષણ કરવા ચાહું છું. મારું શરીર એના ઉત્પાતને શાન્તિથી સહે છે. હું કંઈક બોલવા મથું છું. શબ્દ જેવો ઉચ્ચારવા જાઉં છું તેવો જ એ મરણના પંજામાં ઝડપાઈ જાય છે. મારા હોઠ ફરકીને રહી જાય છે. પણ એનો અણસાર વર્તાતાં એ એના હોઠથી એ નહીં ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો શોધે છે, ધૂંધવાઈને મારા હોઠને એ કરડે છે.

હું મનમાં ને મનમાં બોલું છું : ‘મેઘા, જો શાપ કે વરદાન આપવાની મારી શક્તિ હોય તો હું તને શિલામાં ફેરવી નાંખું. હું નદી બનીને તને મારા ઊંડાણમાં લઈ જઈ રમાડું, તારામાં નક્ષત્ર થવાની મમતા જગાડું.’

પણ મેઘાની કાયાના આર્દ્ર ઉત્તાપની આબોહવામાં હું રુંધાઈ જાઉં છું. ચંચળ ગતિએ જો દોડી શકાતું હોત તો એક છલાંગ મારીને હું દરિયાકાંઠે પહોંચી ગયો હોત. ઉન્મત્ત પવન થઈને મેઘાની આખી કાયાને રણની રેતીની જેમ વંટોળે ચઢાવવાની ઇચ્છા થાય છે. ઉગ્ર સૂર્ય બનીને એને બાષ્પીભૂત કરી નાખવાની ઇચ્છા થાય છે. ખંધું મરણ મારી આ બધી ઇચ્છાને એક ઠંડી ફૂંક મારીને ઉરાડી મૂકે છે. એ મરણને ગૂંગળાવી

મૂકવાને હું મેઘાના બંને હાથ મારી ડોકની આજુબાજુ ભીડાવી દઉં છું. મેઘા પશુની જેમ હાંફે છે. મારી પકડ ઢીલી પડી જાય છે. વૃક્ષ પાછળ ઠંકાયેલો ચન્દ્ર બહાર નીકળે છે. એના અજવાળામાં એક પડછાયો પાસેની દીવાલ પર દેખાય છે. હું પૂછું છું : ‘કોણ, મૃણાલ?’

વિવેચન

કાવ્યનો આસ્વાદ

અમેરિકાના કવિ મેકિલશે એક વાર કહેલું કે કવિતાના સૌથી મોટા શત્રુ તે કવિતાનું શિક્ષણ આપનારા અધ્યાપકો છે. આપણા અભ્યાસકાળને યાદ કરીશું તો આ વિધાનનું સમર્થન કરનારા પ્રસંગોની સ્મૃતિ તાજી થશે. જે કવિતા, વર્ગબહાર, આનંદથી વાંચી-વંચાવી હોય તે જ જ્યારે વર્ગમાં શિક્ષક ‘ચલાવે’ ત્યારે કેવી શુષ્ક પ્રાણહીન બની જતી? જેઓ સારા શિક્ષકો મેળવવાને ભાગ્યશાળી બન્યા હોય તેમની વાત જુદી, પણ મોટે ભાગે કવિતા શિક્ષકના હાથમાં આવે એટલે પદ્યની અતંત્ર અરાજકતામાં શબ્દો સ્વછંદી બની ગયા હોય એમ માનીને એમના પર વ્યાકરણનું શાસન સ્થાપી, કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપદને શોધી, એ બધાંને યથાસ્થાને ખડાં કરી દઈ ફરીથી કાયદો અને વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં આવે. પણ કાયદો અને વ્યવસ્થાના આ સુશાસિત રાજ્યમાંથી કવિતા કઈ ઘડીએ બહારવટું ખેડીને છટકી જતી તેની કશી ખબર પડતી નહિ. આથી આગળ વધીને કેટલીક વાર કેન્દ્રવર્તી વિચારની શોધ ચાલતી, તો કેટલીક વાર હિંમત કરીને કવિતાના ‘રસદર્શન’ સુધી પહોંચી જવાતું. આ ‘રસદર્શન’ પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કરવામાં આવે. વિભાવ, અનુભાવ, સ્થાયી, સંચારીની ધરપકડ કરીને એમાંથી આખરે રસને ખડો કરી દેવામાં આવે. કોઈ વાર રસ સીધો હાથમાં ન આવે તો પોતાના નામ જેવા નિરુપદ્રવી ‘શાંત’ રસને મદદે બોલાવી એવી વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી ઊગરી જવાની ગોઠવણ પણ કરી લેવાતી. સાદી-સીધી ભાષા કાંઈ કાવ્યમાં ચાલે નહિ, માટે ઝડઝમક જોઈએ; ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા-રૂપકાદિની ટીપકીઓ ચોંટાડવી જોઈએ. એમાં થોડીક બારીક ઝીણવટ અને કૈશિકી પૃથક્કરણ કરવાની કસરતને પણ અવકાશ રહેતો : આ સમાસોક્તિ છે કે દષ્ટાંત? આ તદ્દિત્વા ઉપમા કહેવાય? અહીં અપહ્રુતિ અને શ્લેષનો સંકર થયો કહેવાશે કે સંસૃષ્ટિ? – આવા નાનામોટા ચુકાદાઓ આપવાની પરિસ્થિતિ પણ ઊભી કરવામાં આવતી. એથી આગળ વધતાં તત્કાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિ, કવિની જીવનદૃષ્ટિ, રશિયાનો સામ્યવાદ, ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય ચળવળ વગેરે

પરિબળો – કવિતા જાણે આ બધાંનું બનાવેલું સંભારિયું હોય તેમ એ મસાલાનો પણ વિદ્વત્તાપૂર્ણ અહેવાલ આપવામાં આવતો. એથી પણ આગળ વધીને વધસ્થાને લઈ જવાતા ગુનેગારના છેલ્લા સંદેશની જેમ, કાવ્યના સંદેશની પણ ખબર રાખવામાં આવતી. અનેક પ્રકારના વર્ગીકરણનાં ચોકઠાંઓમાં કવિતાને ઇન્નવિચ્છિન્ન કરવામાં આવતી. કવિતાના પરના બળાત્કારના ઘણા નમૂનાઓ આપણા કાવ્યવિવેચન-સાહિત્યમાંથી, શોધનારને જડી રહેશે. કાવ્યનિવેદન રસિકોને અર્થે હોય છે ને રસિકો કાવ્યનો આસ્વાદ માણવા ઇચ્છે છે. કાવ્યને માણીને જાણી શકાય કે જાણીને માણી શકાય? કાવ્યમાં માણવું અને જાણવું એ પૂર્વાપર અવસ્થાઓ નથી, બંનેની યુગપદ્ધિ સ્થિતિ છે એમ કહેવું જ ઉચિત લેખાશે. આપણે આ માણવા-જાણવાની કળા વિશે થોડું વિચારીએ.

મારી સામે પડેલી ખુરશી વિશે વર્ણનાત્મક વિધાનો કરવામાં આવે તો એ પરત્વે મતૈક્ય, મોટે ભાગે, સિદ્ધ થઈ શકે. એ ‘ખુરશી’ નામના પદાર્થની રચના બહુ સ્પષ્ટ છે : એના ચાર પાયા ને એની પીઠ, એના હાથા, વાર્નિશનો રંગ – આ બધાં વિશે ઝાઝો મતભેદ સંભવે નહિ. પણ ‘કવિતા’ નામના પદાર્થ વિશે આવું મતૈક્ય સંભવે ખરું? ખુરશીની રચનાથી કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારની એની રચના છે. આપણે કદી ન જોયેલા, અપરિચિત, યંત્રની અટપટી રચના એના જાણકારે આપેલા નકશાની મદદથી આપણે સમજી લઈએ. એની રચનામાં જો મતભેદ રહે તો તે આપણા અજ્ઞાનને લીધે, એ દૂર થતાં મતભેદને અવકાશ રહે નહિ. આમ ખુરશી કે યંત્રની રચના અને કાવ્યની રચના પરત્વે આ ભેદ નોંધવા જેવો છે. કાવ્યની રચના પરત્વે ઇંદનું જ્ઞાન, શબ્દાર્થનું જ્ઞાન, કાવ્યના વિષયનું જ્ઞાન હોવા છતાં એ પરત્વે એકવાક્યતા હંમેશાં સંભવતી નથી. એનો અર્થ એ કે કાવ્યની રચનામાં એવું કશુંક છે જે કેવળ ઇંદના, શબ્દાર્થના કે વિષયના જ્ઞાનથી આપણી પકડમાં આવતું નથી. આ અગ્રાહ્ય તત્ત્વ તે શું છે ને એનો સ્વભાવ આમ અગ્રાહ્ય અથવા તો દુર્ગ્રાહ્ય રહેવાનો છે કે કેમ તે આપણે તપાસવું જોઈએ.

ઘડીભર આપણે કાવ્યમીમાંસામાં વપરાતી બધી પારિભાષિક સંજ્ઞાઓને ભૂલી જઈએ. એ સંજ્ઞાઓ કાવ્યને વર્ણવવાને આપણે યોજીએ છીએ. એ સંજ્ઞાઓ કાવ્યના વર્ણનમાં બને તેટલી એકવાક્યતા આણવામાં મદદ કરે છે. અમુક કાવ્યમાં અમુક પંક્તિમાં કયો અલંકાર છે એ વિશે કે અમુક કાવ્યનો ઇંદ કયો છે એ વિશે મતભેદ સંભવે નહિ. પણ એ અલંકાર કે એ ઇંદ કાવ્યના કાવ્યત્વમાં શો ભાગ ભજવે છે, કાવ્યનું કાવ્યત્વ શેમાં રહેલું છે એ પરત્વે મતભેદ રહેવાનો. કાવ્ય જેમ વધારે સમૃદ્ધ, સત્ત્વવાળું તેમ આવા મતભેદને અવકાશ ઝાઝો રહે એમ પણ બને. બાહ્ય દષ્ટિએ સરળ રચનાવાળું લાગતું કાવ્ય, એના સંવિધાનને તપાસીએ ત્યારે, એ દેખીતી સરળતા પાછળ સંકુલ સમૃદ્ધિ છુપાવી બેઠેલું દેખાય છે. આ સમૃદ્ધિ કવિએ વાપરેલા અલંકાર કે ઇંદનું નામ દઈ દેવાથી આપણા હાથમાં આવતી નથી. કવિએ આ પ્રતીક યોજ્યું છે એમ કહેવાથી પણ કશો ફેર પડતો નથી. આવી સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કાવ્યના આસ્વાદને માટેના સાચા પ્રયત્નમાંથી આપણને ઉગારી લે છે. પણ આવી કોઈ સંજ્ઞાઓને વચમાં લાવ્યા વિના, કાવ્યમાં શું બને છે, કવિકર્મનો શો વિશેષ છે, તે જાણવું કાવ્યના આસ્વાદ માટે જરૂરી છે. કાવ્ય આપણી પકડમાં આવે તે માટે એને સંકોચવું, હસ્વ કરવું, એના કરતાં

કાવ્યની સાથે આપણે વિસ્તરીએ તે વધારે ઇષ્ટ છે. શાસ્ત્રીયતા કે એકવાક્યતાને નામે કાવ્યના આસ્વાદને જતો. કરીને આપણને અભિમત લાગણીઓ કે ભાવનાઓ જોડે તાળો મેળવવાનો, અમુક નિયમો કાવ્યમાં પળાયા છે કે તૂટ્યા છે તેની તપાસ કરવાનો કે કાવ્યને પહેલો બીજો નંબર આપવાનો વ્યવસાય આપણા અહંને પોષક ભલે હોય, કાવ્યાસ્વાદને. માટે તો અપ્રસ્તુત જ છે એ હકીકતનો સ્વીકાર થવો જોઈએ.

આપણે જે ભાષા વાપરીએ છીએ તે જ ભાષા કવિ વાપરે છે. કવિ આપણામાંનો જ એક હોઈ એનાં સુખ-દુઃખ, રાગ-વિરાગ આપણા જેવાં જ હોય છે; ને તેમ છતાં જ્યારે કાવ્ય વાંચીએ છીએ ત્યારે એ ભાષા પાસેથી કવિ જુદા જ પ્રકારનું કામ લેતો હોય એમ લાગે છે. આપણને પરિચિત લાગણીઓનાં રૂપ કવિતામાં બદલાઈ ગયેલાં લાગે છે. આ શી રીતે બને છે તે જોઈએ તો કવિ શો કીમિયો કરે છે તે કદાચ સમજી શકાય.

આપણો મોટા ભાગનો વ્યવહાર ગદ્ય ચલાવી આપે છે માટે ગદ્યનો આપણા પર દોર ચાલે છે. આથી જે પદ્યમાં હોય તેને ગદ્યના અન્વયના ચોકઠામાં મૂકી દેવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પણ ગદ્ય જે વ્યવહાર ચલાવી આપે છે તેનો અન્વય અને આપણા ભાવજગતના વ્યવહારનો, પદ્યમાં પ્રકટ થતો, અન્વય – આ બેમાં ભેદ રહેલો છે. આપણે એક કાવ્યપંક્તિ લઈએ :

બેઠી ખાટે, ફરી વળી બધે, મેડીએ ઓરડામાં;

બંકાકોરના ‘જૂનું પિયરઘર’ નામના કાવ્યમાંની આ પહેલી પંક્તિ છે. છંદને જાણનાર કોઈ પણ, વિના મુશ્કેલીએ, કહી શકશે કે આ પંક્તિ મંદાકાન્તા છંદમાં લખાયેલી છે. એમાં વાપરેલા શબ્દો આપણે સામાન્ય વ્યવહારમાં વાપરીએ તેવા જ, પ્રથમ દષ્ટિએ, લાગે છે. એનો ગદ્યાન્વય કરવો મુશ્કેલ નથી. (તે) ખાટે બેઠી, મેડીએ ઓરડામાં – બધે ફરી વળી. પણ આટલાથી આપણને કાંઈ સંતોષ થતો નથી. તરત જ આપણને લાગે છે કે કશુંક આપણી પકડની બહાર રહી ગયું. પંક્તિ તરફ ફરી એક નજર નાખીએ :

બેઠી ખાટે, ફરી વળી બધે...

એક વાત નજરે ચઢે છે : કવિ શરૂઆત કરે છે ‘બેઠી ખાટે’ કહીને, ને તરત જ એને ઉઠાડીને બધે ફેરવે છે. અહીં એક પ્રકારની વ્યાકુળતા, અસ્વસ્થતાની મુદ્રા સાકાર થઈ ઊઠે છે. કાવ્યનો સંદર્ભ આવો છે : પરણ્યા પછીથી પતિ સાથેનો પ્રથમ દીર્ઘ સહવાસ માણીને, પ્રથમ પ્રસૂતિ નિમિત્તે, કાવ્યની નાયિકા ફરી પિયર આવી છે. આ પિયરઘર હવે ‘જૂનું’ લાગે છે, કારણ કે હમણાં જ એ જીવનના એક સાવ નવા અનુભવને માણીને આવી છે. એ અનુભવની નિત્યનવીનતાને આ ‘જૂનું’ શબ્દ વાપરીને કવિએ ઊપસાવી છે. સાસરે તો એ ખાટ પર સાધારણ રીતે ન બેસે, પણ પિયરમાં તો એવો આરામ ભોગવવાનો એનો અધિકાર; માટે કાવ્યની

શરૂઆત આ અધિકારના ભોગવટાથી થઈ. પણ ખાટ પર બેસતાંની સાથે જ પોતે એકલી છે એનું તીવ્ર ભાન થયું; જે જીવનની નાનીમોટી બધી જ ક્રિયામાં પોતાની સાથે અવિચ્છિન્નપણે એક થઈ ગયો છે તેની અનુપસ્થિતિનું શૂળ એને વીંધી ગયું ને એ બેઠી ન બેઠી ત્યાં તરત જ ઊભી થઈ ગઈ, માત્ર ઊભી જ ન થઈ, બધે ફરી વળી. પ્રિયતમની સતત ઉપસ્થિતિથી ટેવાયેલી એ એની આવી અનુપસ્થિતિ એ ભ્રાંતિ જ હશે એમ માનીને, અધીરી બનીને, એ ક્યાંક આટલામાં જ હશે એમ ધારી એને શોધવા મેડીએ ઓરડામાં બધે ફરી વળે છે. આ વ્યાકુળતાનો દ્રુત લય કવિ, મંદાકાન્તાના સાર્થક ઉપયોગથી, પ્રકટ કરે છે. મંદાકાન્તાના પ્રથમ ચાર ગુરુ ખાટ પર નિશ્ચિંતતાથી બેસતી નાયિકાની આસાયેશની, આરામની લાગણી પ્રકટ કરે છે; પણ તરત જ, પેલી અનુપસ્થિતિનું ઉગ્ર ભાન થતાં, એ ઊભી થઈ જાય છે ને બધે ફરી વળે છે. આ ત્વરિતતા, આ બાવરી ગતિ, મંદાકાન્તામાં પહેલા ચાર ગુરુ પછી એક સાથે આવતા પાંચ લઘુની મદદથી, કવિએ પ્રકટ કરી છે. આમ ભાવજગતનો આવો ક્રમિક વિલંબિત અને દ્રુત લય અને એની મદદથી નાયિકાની મૂર્ત થતી છબિ પેલા ગદ્યાન્વયમાં આપણને મળતી નથી. આથી આગળ વધીને આપણે એમ પણ કહીએ કે પ્રથમ પ્રસૂતિ માટે પિયર જતી નાયિકાનો મનોભાવ એને કાવ્યનો વિષય લેખીએ તો વિષય લેખે એમાં કશું નાવીન્ય નથી. પણ એ નિમિત્તે ભાષા, છંદ અને ભાવસંદર્ભનું કવિએ જે સંવિધાન કર્યું છે એમાં કવિકર્મનો વિશેષ પ્રગટ થાય છે. કવિ આમ ભાષા, છંદ આદિ સામગ્રીની મદદથી જે વિશિષ્ટ પ્રકારનું સંવિધાન કરે છે તે કાવ્યને કાવ્યત્વ અર્પે છે. કાવ્યને માટે આવું વિશિષ્ટ સંવિધાન અનિવાર્ય છે. આપણને જે લાગણી થાય છે તેનું યથાતથ સંક્રમણ કરવું અશક્ય છે. કોઈને એકલતાનો અનુભવ થતો હોય તો તે વર્ણવવાને ‘મને એકલું એકલું લાગે છે’ એમ જો એ કહે તો એથી કહેનાર કે સાંભળનાર આગળ આ એકલતા મૂર્ત થઈ ઊઠતી નથી; એ ભાવને આકાર મળતો નથી. આપણું સંવેદન ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોય છે. માટે એની મૂર્તતા માટે એ બધી ઇન્દ્રિયોના પરિમાણનો વિષય બની રહે તો જ એ સાચા અર્થમાં વાસ્તવિક બને. આ એકલતાના અનુભવની તીવ્રતા જ મને મારી તત્કાલીન ચિત્તસ્થિતિની સંકીર્ણતામાંથી બહાર કાઢીને આ એકલતાના સ્વરૂપને સ્ફુટ કરવામાં ઉપકારક નીવડે એવી સ્મૃતિમાં સચવાયેલી વેરવિખેર સંવેદનાઓ, અધ્યાસ - આ બધાંને પોતા તરફ ચુંબકીય બળથી આકર્ષીને એનો એક ભાવપુદ્ગલ રચી આપે છે. અપૂજ શિવમંદિરમાંના ગભારામાંનો, દીપથી અજવાળાયા વિનાનો એકાકી સૂનો. અંધકાર, સાંજવેળાની નિઃસ્તબ્ધતામાં મંદિરની આરતીનો પ્રસરી જઈને લોપ થતો ઘંટારવ, જીર્ણ અવાવરુ વાવને તળિયે શેવાળ બાઝેલા પાણી પર કોઈક છિદ્રમાંથી આવી ચઢેલું અટૂલું સૂર્યકિરણ - આવી ધ્વનિની, દશ્યની વિક્ષિપ્ત ઘટનાઓ એકાએક એકસૂત્રે ગૂંથાઈ જઈને મારી એકલતાની અનુભૂતિને સાકાર કરી આપે છે. આ રીતે સાકાર થયેલી અનુભૂતિને ભાષામાં પ્રકટ કરતી વેળાએ ઘુમ્મટના પોલાણમાં ઘૂમરાતા અવાજના ગુણવાળા ગોરંભાતા વર્ણોની યોજના કરીને એ એકલતાને વધુ મૂર્ત કરી શકાય. આ રીતે મૂર્ત થયેલી એકલતા પછીથી મારી અમુક સમયની ભાવાવસ્થા મટી જઈને, આ પ્રક્રિયાઓમાંથી પસાર થવાને કારણે, વ્યક્તિનિરપેક્ષ સ્થળ-કાળનિરપેક્ષ સદાને માટે આસ્વાદ્ય એવી કળાકૃતિ બની રહે છે. કેટલીક વાર આપણે આપણા ચિત્તમાં સંચિત થયેલી ધ્વનિની મુદ્રાઓ, સ્પર્શની સ્મૃતિ વગેરે વિશે

પૂરતા સજાગ કે ક્રિયાશીલ નથી હોતા ત્યારે આ બાબતમાં પટ્ટકરણ કવિ પોતાની ભાવની મૂર્તતાને સિદ્ધ કરવાને આવી સામગ્રીનો સફળ વિનિયોગ કરે તે આપણી નજરે ચઢતું નથી. ટેનિસનની આ પ્રખ્યાત પંક્તિ આપણે લઈએ : Between the loud stream and the trembling star. અહીં નીચેનું ઝરણું અને ઉપરના આકાશના ટમકતા તારાઓ – બે વચ્ચેની વિશાળતાના ઉપર સેતુ રચવો હોય તેમ, l, s, t, n, m – આ વર્ણોની યોજના કવિએ કરી છે એ કદાચ પ્રથમ દષ્ટિએ આપણે ન જોઈ શકીએ; પણ બીજી વાર આ લીટીનો પાઠ કરતાં એ તરત આપણું ધ્યાન ખેંચશે.

આમ કવિકર્મનો વિશેષ એ છે કે જે આપણી ભાષાની પકડની બહારની વસ્તુ છે તેને એ સંવેદ્ય ને આસ્વાદ્ય બનાવી આપે છે; એમાંથી એની તાત્કાલિકતાને ગાળી નાખે છે; એને માટે જે આકાર ઘડે છે તેમાં, આકારની દૃઢ સીમામાં રહીને, એના આકલનની અનેકવિધ શક્યતાઓનો અવકાશ રાખે છે. આપણે જેને કાર્યકારણની આનુપૂર્વીમાં ગોઠવીને અવગત કરીએ છીએ તેટલી જ આપણી વાસ્તવિકતા નથી. પ્રત્યેક પળે એકબીજા જોડે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં આવી રૂપાંતરિત થયા કરતી એ તો એક ભારે સંકુલ અવસ્થા છે. ભાષામાં વાક્યબંધનો અન્વય તો આનુપૂર્વીને વશ વરતે છે. એવી ભાષાને જ માધ્યમ તરીકે સ્વીકારીને પેલી સંકુલ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવાનું કવિ માથે લે છે. આવો ચમત્કાર એ શી રીતે સિદ્ધ કરે છે તે જોવું ભારે રસભર્યું થઈ પડે છે. કાવ્યના આસ્વાદની સાચી સામગ્રી એ છે. આને માટે એ શબ્દોના ધ્વનિને ખપમાં લે છે, ઇન્દ્રિયોનાં પરિમાણને બદલે છે – જે શ્રવણગોચર હોય તેને સ્પર્શક્ષમ કે દષ્ટિગોચર બનાવે છે; પ્રથમ નજરે આ સંવિધાન ન દેખાય એમ બને, પણ એક વાર એવા સંવિધાનનો અણસારો મળે કે તરત કાવ્યમાં ઘટક અંશો તરીકે યોજાયેલાં અંગોની વચ્ચેનું પારસ્પરિક આદાન-પ્રદાન, વૃદ્ધિ પૂર્તિ જોવાનું રસપ્રદ બની રહે. કાવ્યમાં આ બધાંની ક્રમબદ્ધ ગોઠવણી છે એમ નહીં, પણ કવિએ યોજેલા સંદર્ભની વિશિષ્ટ આબોહવામાં એક નવા જ પ્રકારની સજીવતા પ્રાપ્ત કરીને આપણા રસાસ્વાદની પ્રત્યેક પળે એ અંગો કાવ્યને વધુ ને વધુ ઉપકારક બનતાં રહે છે. આ સંદર્ભ ને એની વિશિષ્ટ આબોહવા કવિ શી રીતે સરજે છે? આપણે આ સમજવા માટે એક દષ્ટાંત લઈએ : હું ૮"૧૨"ની સાંકડી ઓરડીમાં બેઠો છું. ઓરડીમાંનો અસબાબ મારા તરફ ધસી આવીને રૂંધામણ ઊભી કરે છે. ત્યાં મારી નજર દીવાલ પરના એક ચિત્ર પર પડે છે. એ ચિત્રમાં નાના શા ફલક પર આછીપાતળી, બાળકના અસ્થિર હાથે દોરાઈ હોય એવી, રેખાઓના ગૂંછળા છે. એક રીતે જોઉં છું તો માત્ર આટલું જ દેખાય છે. એક કાગળના ટુકડા પર થોડીક, અમુક રીતે દોરેલી, લીટીઓ. પણ તરત જ મને એમાં બીજું કશુંક દેખાય છે ને એ વધારે સાચું લાગે છે. એ ચિત્રમાં, લાંબા વખતથી ઉપેક્ષિત થઈને પડી રહેલો, બાગ મને દેખાય છે. એમાંની અતંત્ર અરાજકતાનો વિસ્તાર જોઈને હું મારી ૮"૧૨"ની ઓરડીમાં સ્થળના નવા જ પરિમાણનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરું છું. આમ મારી સાંકડી ઓરડીમાં સંકુચિત સ્થળના પરિમાણની ભૂમિ પર જ આ ઉપેક્ષિત ઉદાનની વિસ્તૃત અરાજકતાની નવી વાસ્તવિકતાનું નિર્માણ થયું. આટલેથી વાત અટકતી નથી. એને જોતાં મને મારા હૃદયની ઉપેક્ષિત અતંત્રતાનો નવે રૂપે સાક્ષાત્કાર થયો, ને

એ સ્થિતિમાંથી પસાર થયા પછી હું કેવળ ઉપેક્ષિત અરાજકતાના એ મૂર્ત રૂપને જ માણી રહ્યો. આમાં જેમ ‘આભાસી વિસ્તૃતિ’ની રચના થઈ તેમ કાવ્યમાં પણ શબ્દની મદદથી આવી આભાસી વિસ્તૃતિ કે આભાસી સંકોચ, આભાસી ઘનતા કે લઘુતા, આભાસી મસૃણતા કે પેશલતા ઊભી કરી શકાય. એ અમુક શબ્દોથી થતી નથી, અલંકારથી થતી નથી, પ્રતીકથી થતી નથી, પણ આ બધાંના વિશિષ્ટ સંવિધાનથી રચાયેલા સંદર્ભમાં એ નીપજી આવે છે. સંગીતમાં સમયના પ્રવાહનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; ચિત્ર અને સ્થાપત્ય કે શિલ્પમાં સ્થળના પરિમાણનું પુનર્વિધાન દેખાય છે. કવિતામાં કવિ એકી સાથે આ બંનેને સિદ્ધ કરે છે. કાવ્યની એક પંક્તિમાં એવો ઘોષ હોય કે એ પૂરી થયા પછી ક્યાં સુધી એની ચારે બાજુ નિઃસ્તબ્ધ શૂન્યતાનો પ્રસાર જ વર્તાયા કરે; તો વળી કેટલીક વાર એવા શબ્દોની યોજના કરી હોય કે એમની પારસ્પરિક સંનિધિ એમની વચ્ચેનું બધું જ કચડી નાંખતી લાગે; કેટલીક વાર શબ્દો રૂપોને એટલી ત્વરિતતાથી ઝબકાવે કે ક્ષણે ક્ષણે એકબીજામાં ભળીને રૂપાંતર પામતાં એ રૂપોના નિર્વિશેષ સાતત્યનું જ આપણને ભાન રહે. આ તો અભિવ્યક્તિની થોડીક શક્યતાઓ થઈ; એ શક્યતાઓ તો અનંતવિધ છે. રૂપક અલંકારની કે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારની વ્યાખ્યા તો આપણે જાણીએ છીએ. પણ ઉપમાનના ગુણોનું ઉપમેયના પર આરોપણ કરવાની કે પ્રકૃતિની સમતરીકેની સંભાવના કરવાની શક્યતાઓ અનેકવિધ છે. ‘અહીં ચંદ્રના ગુણનું આરોપણ મુખના પર થયું છે.’ એટલું કહેવું રસાસ્વાદને માટે પૂરતું નથી; એ આરોપણમાં રહેલા કવિકર્મનું વૈશિષ્ટ્ય, ને એને પરિણામે કાવ્યના કાવ્યત્વને થતો લાભ – આ પણ આપણે જાણવું જોઈએ.

કવિને કોઈ નિમિત્તે કશીક સંવેદના થઈ (એ ઉત્કટ, અસાધારણ, ચમત્કારિક જ હોવી જોઈએ એવું પણ નથી), એને પરિણામે વ્યવહારમાં એ અમુક કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયો; એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતો તે દરમિયાન કે એ કાર્ય પૂરું થયા પછી, નિરપેક્ષભાવે તાટસ્થ્યથી, એ સંવેદનના પર એ નજર નાંખે ત્યારે, વ્યક્તિગત પ્રયોજનથી નિરપેક્ષ રહીને સાધેલા આ પ્રકારના abstractionથી, એ સંવેદનનું નવું જ રૂપ એ જોવા પામે છે. એ સંવેદન રસાનુભૂતિનાં પ્રાથમિક બીજાણું aesthetic monad રૂપે ક્રિયાશીલ બને છે. ચેતનામાં એનો સ્ફોટ થતાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની શક્તિ મુક્ત થાય છે. એને પરિણામે એ બીજાણું પંચીકરણ જ નહિ પણ સહસ્રીકરણ થાય છે, એ આ પ્રકારના કે એથી વિરુદ્ધ પ્રકારના પૂરક સમર્પક વિરોધી સંઘર્ષાત્મક – એવાં બીજાં, ચિત્તમાં સ્મૃતિના ધૂંધળા પ્રદેશમાં વિક્ષિપ્ત નિરવયવી રૂપે પડેલાં, કેટલાંય સંવેદનોના મંડળને પોતા તરફ આકર્ષે છે. આ પરિવેશમાં એ મૂળ સંવેદનનું એક નવું જ રૂપ પ્રકટ થાય છે. આ રૂપમાં વ્યાપ્તિ છે, સઘનતા પણ છે; સાદૃશ્ય છે, વિરોધ પણ છે, સંવાદ છે, સંઘર્ષ પણ છે. આ બધાંનો એકી સાથે સાક્ષાત્કાર થાય એ પ્રકારની શક્તિ ભાષામાં એણે ઉપજાવવી પડે છે. કવિ ભાષામાં આ શક્તિ શી રીતે ઉપજાવે છે તે જોવું એ કાવ્યના રસાસ્વાદનું જ એક અંગ છે. કેટલીક વાર એ આ બધી વિરોધી લાગતી વિક્ષિપ્તતાના પ્રસારને ઘનીભૂત કરીને એક સંગીન મૂર્ત કલ્પન ઉપજાવે, ને કાવ્યમાં એનું સંવિધાન એવી રીતે કરે કે કાવ્યની શિરાએ શિરાએ એનું અભિસરણ થતું રહે, તો કેટલીક વાર એ આખા કાવ્યને એક બૃહત્ વ્યાપ્તિમાં અવગાહન કરવાને માટેના

બિંદુ તરીકે યોજે. એવી સ્થિતિમાં કાવ્યનું સમસ્ત દ્વારની જેમ ઊઘડી જઈને પેલી વ્યાપ્તિનો પ્રવેશ કરાવે. આ વ્યાપ્તિનો અનુભવ આપણને આદિ માનવની અર્ધચેતનાવસ્થામાં ઉપજાવેલી આકારોની સૃષ્ટિમાં લઈ જાય અને એ રીતે એક વ્યાપક ભૂમિકા પર આપણી ચેતનાનું અનુસંધાન સાધી આપે. આપણે આ બધાંને જ ‘ઇમેજ’ ‘સિમ્બોલ’ અને ‘મીથ’ને નામે ઓળખાવીએ છીએ. વિસ્તાર છતાં સઘનતા, વ્યાપ્તિ છતાં ઊંડાણ, મૂર્તતા છતાં નમનીયતા (plasticity, mobility)નો અનુભવ કળામાં જ સિદ્ધ થાય. આ રીતે કળા આપણા અનુભવને જે નવું પરિણામ બક્ષે છે તેના વિના એ અનુભવની ‘વાસ્તવિકતા’ પૂરેપૂરી પ્રકટ ન થાય. આપણી સંવેદનાની કાચી ધાતુનું આ રીતે થતું રૂપાંતર આપણને એક અપૂર્વ, અનનુભૂત વસ્તુની લ્હાણ કરે છે. કાવ્યવિવેચનમાં ‘કવિ આ કાવ્યમાં શું કહેવા માગે છે?’ ‘આ કાવ્યનો વિષય શો છે?’ જેવા પ્રશ્નો, આ કારણે, કવિને કે કાવ્યને ન્યાય કરતા નથી. કવિ કશું કહેવા માગતો નથી, એ કશુંક કરવા માગે છે, ને એનું એ કાર્ય તે ભાષાનું પુનાર્વિધાન, ભાષાનો અપૂર્વ વિનિયોગ. આપણે જેને કાવ્યનો વિષય કહીને ઓળખાવીએ છીએ એ તો નજીવું નિમિત્ત છે, કાવ્યનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ એ નથી. પણ પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન માપી શકાય એ માટે કાવ્યને પણ આપણે એ માપના ચોકઠામાં ગોઠવવાનો જુલમ કરીને પૂછીએ છીએ : ‘ફલાણા કાવ્યનો સાર આપો’, ‘અમુક કવિની અમુક કવિતાની વિચારધારા સ્પષ્ટ કરો,’ ‘અમુકની કવિતા તત્કાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિને કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે તે સ્ક્રૂટ કરો.’ આવા પ્રશ્નો પ્રશ્ન પૂછનારની કાવ્યસૂઝની મર્યાદાના જ ઘોતક બની રહે છે, ને મેકિલશે કવિતાના શિક્ષકો સામે કરેલી ફરિયાદને સાચી પાડે છે. વિદ્યાર્થીને છંદનું જ્ઞાન છે કે નહિ તે જાણવા માટે એમ પૂછવામાં આવે છે : ‘નીચેની પંક્તિઓમાંના છંદો ઓળખાવો.’ પણ એ પંક્તિમાં પ્રયોજાયેલા છંદની કાવ્ય પરત્વે ઉપકારકતા કે સમર્પકતા વિશે આપણે પૂછતા નથી. આવી જ રીતે અલંકારોને પણ ‘ઓળખાવવાનું’ જ પૂછવામાં આવે છે.

આવી જ મુશ્કેલી કાવ્યના ‘અર્થ’ની છે. મુઠ્ઠીમાં સમાય એવો અર્થ કાવ્યમાંથી તારવીને ભાવક સુધી પહોંચાડી શકાય એવી અપેક્ષા હજુ કવિ પાસે રાખવામાં આવે છે. કાવ્યનો ‘અર્થ’ તો કાવ્ય સમસ્ત જ છે; એ એના અમુક અંશમાં નથી, પણ કાવ્યમાં સર્વત્ર છે. કાવ્યમાં formથી contentનું પૂરેપૂરું નિગરણ થાય છે ને કવિએ રચેલું એ અપૂર્વ રૂપ, કવિનું એ અનોખું સંવિધાન, કાવ્યનો સાચો ‘અર્થ’ છે. એ અર્થ સમૃદ્ધ છે, માટે એમાં એકવાક્યતા ન સંભવે. પણ આ એકવાક્યતાનો અભાવ તે સંદિગ્ધતાને કારણે નથી, પણ અપરિમેયતાને કારણે છે. તો કાવ્યોની ઉચ્ચાવચતાનાં ધોરણો શી રીતે નક્કી કરવાં? દરેક સાચું કાવ્ય, પોતાની આગવી રીતે, અદ્વિતીય હોય છે. એને નંબર આપવા માટે બીજી કૃતિ સાથે સરખાવવાની વૃત્તિ થાય છે, પણ કાવ્યાસ્વાદ માટે એ જરૂરી નથી. છતાં કેટલાંક કાવ્યના ઉદાત્ત વિષય કે વ્યાપક ફલકને આવા ધોરણ તરીકે ગણાવે છે. આવાં quantitative ધોરણ અનિવાર્ય નથી. સાચો કવિ એક પંક્તિમાં આપણી અનુભૂતિના પરિમાણને વિસ્તારી દે છે. ઓછામાં ઓછી સામગ્રીના ઉપયોગથી જે કવિ વધુ સિદ્ધ કરે છે, તે ઉચ્ચ કવિ; પોતાની અભિવ્યક્તિના માધ્યમની શક્યતાઓને જે કવિ વધુ પ્રમાણમાં સિદ્ધ કરે છે, તે ઉચ્ચ કવિ; જેને

આકાર આપવો, અશક્યવત્ છે, તેને સુરેખ આકાર આપવાનું આહ્વાન જે ઝીલે છે, તે ઉચ્ચ કવિ. એવા કવિની બે પંક્તિ પણ મહાકાવ્ય છે, કારણ કે એમાં ભાવજગતના નવા ખંડની શોધનું સાહસ છે. વિશાળ કથાપટ, એનું સંકુલ સંકલન, એની શાખાપ્રશાખા – આ બધી જટાજાળનો શંભુમેળો તે દીર્ઘકાવ્ય બને, અનિવાર્યતયા મહાકાવ્ય ન બને.

આપણો કાવ્યવિવેચક કાવ્ય પાસે કાવ્ય મેળવવા જાય છે કે પછી કાવ્ય વિશેની પોતાની નિશ્ચિત દઢ ધારણાની માપપટ્ટીથી એનું માપ કાઢવા જાય છે તે જાણી લેવું જોઈએ. આજકાલ વિવેચનના ઓજારના પર ભાર મૂકવામાં આવે છે, ‘તમારાં ઓજાર બતાવો’ એવો આદેશ થાય છે. પણ વિવેચકનું સૌથી સમર્થ ઓજાર તે અનેક કળાકૃતિના પરિશીલનથી પરિષ્કૃત મુકુરીભૂત રુચિ. એના વિના બીજા બધા જ નિયમોનું જ્ઞાન મિથ્યા બની રહે છે. આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે વિવેચકના વિવેચનને પણ કાવ્યના રસાસ્વાદની અપેક્ષા છે. એમ કરવાને બદલે કવિતામાંથી એ મૂલ્યબોધનું વ્યાકરણ શોધી લાવે, આગલી પરંપરાના અવશેષોનો ભારો બાંધી લાવે, કવિના જીવન જોડે કવિતાનો સંબંધ જોડી આપે, કવિતાને તત્કાલીન સામાજિક પરિબળોના સંદર્ભમાં ગો ઠવી આપીને કવિને પ્રગતિશીલ કે પ્રતિક્રિયાવાદી ઠરાવે તો એવા વિવેચકની વિદ્વત્તા, ચતુરાઈ, ધૂર્તતા અચરજ પમાડે; પણ આપણે રસાસ્વાદથી તો દૂરના દૂર જ રહીએ! કેટલાક કહેશે; ‘કેવળ રસાસ્વાદ? તો તો પછી રસાસ્વાદને નામે તમને સ્વચ્છંદી બનતાં કોણ અટકાવશે? કવિના મનમાં સ્વપ્નેય નહિ હોય એવું તમે શોધી કાઢો ને તર્કપટ્ટાથી એને સ્થાપી આપો – એવી અપ્રામાણિકતામાંથી બચી શી રીતે શકાય? કાવ્યને નિમિત્ત બનાવીને રસાસ્વાદને નામે યદચ્છાવિહાર કરતાં કોણ અટકાવશે?’ હા, આવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવશે. આ ભયસ્થાનોની નોંધ લેવી જ જોઈએ. આનો એક જ જવાબ આપી શકાય : કાવ્ય પોતે જ આવા યદચ્છાવિહારને રોકશે, કારણ કે કાવ્ય એ અતંત્ર અરાજકતા નથી, એમાં તો એવી અરાજકતામાંથી આસ્વાદક્ષમ રૂપ ઉપજાવવામાં આવ્યું હોય છે. ને કાવ્યનું આ વિધાયક બળ, ઋત જ એને વિશેના સ્વેચ્છાચારને ખોટો ઠરાવશે. કાવ્યને જ કાવ્યવિવેચનનું નિયામક તત્ત્વ બનવા દઈએ તે ઠીક.

આમ જો આપણા વિવેચનની ને કાવ્યની દષ્ટોદષ્ટ થશે તો એ મંગળ પ્રસંગ બન્નેને માટે એકસરખો ઉપકારક થઈ પડશે. આપણી કવિતાની ઇબારતને, અભિવ્યક્તિના સામર્થ્યને એણે કેવે રૂપે અને કેટલે અંશે સિદ્ધ કર્યું છે એ દષ્ટિએ તપાસવાનો પ્રયત્ન થવો ઘટે છે. એ જ રીતે અલંકારયોજનાની પ્રક્રિયાને પણ તપાસવી ઘટે છે. સાથે સાથે ચલાણી ઇબારતને રગશિયે ચીલે ચાલતો કવિ અક્ષુણ્ણ માર્ગે અભિવ્યક્તિના નવા સાહસની દિશામાં પદાર્પણ કરે એવું વાતાવરણ પણ રચાશે, આપણું કાવ્યશિક્ષણ પણ સુધરશે, કવિતાના રસાસ્વાદ આડેના અંતરાયો દૂર થતાં ભાવક અને સર્જક વચ્ચેના સક્રિય પ્રાણમય વિનિમયની શક્યતા ઊભી થશે ને આખી પ્રજાની સંવેદનાને સૂક્ષ્મતા, ઊંડાણ અને વ્યાપકતા લાધશે.

(‘કિંચિત્’, ૧૯૬૦)

વિદ્યાવિચાર

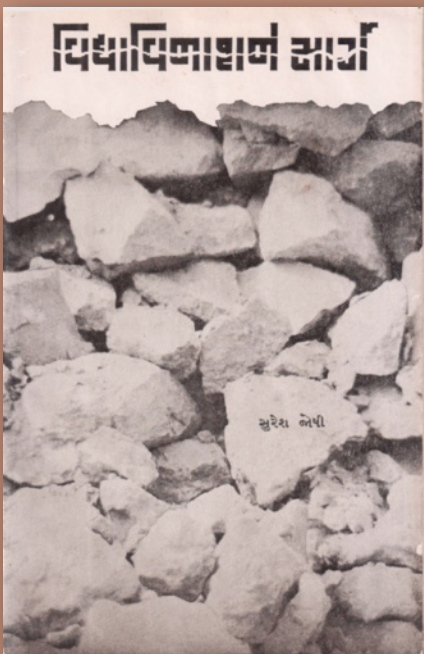
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે : ૩

લેનિને કહ્યું હતું કે દરેક સામાજિક સંસ્થાનો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય. વિદ્યાપીઠ વિશે આ આજે સાચું પડતું હોય એવું લાગે છે. એમાંથી જ નવી વિચારસરણીનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, માટે એના પર શાસકોનો અંકુશ અનિવાર્ય બની રહે છે. પોતાને અભિમત ન હોય એવી વિચારણાનો વિદ્યાપીઠમાં વિકાસ થાય એવું શાસકો નહિ જ ઇચ્છે તે દેખીતું છે, પણ આપણે ત્યાં તો પરિસ્થિતિ જુદી જ છે. થોડાક ભોળા માણસો જ એમ માનતા હશે કે નવી વિચારણાનો પાયો વિદ્યાપીઠમાં નંખાતો હોય છે. આજની વિદ્યાપીઠો વિચારબીજને ઉછેરતી નથી, વાસી અને ઉછીની માહિતીનું પ્રસારણમાત્ર કરે કરે છે. આથી મોટે ભાગે તો એ નિરુપદ્રવી જ ગણાય. છતાં શાસકો એના પર અંકુશ રાખવા ઇચ્છતા હોય તો એની પાછળ કઈ વૃત્તિ કામ કરતી હશે તે કળવાનું અઘરું નથી. સરકારો બદલાતી રહે. દરેક સરકાર અભ્યાસક્રમો સાથે ચેડાં કરે, એને કારણે વિદ્યાર્થીની કેટલીય પેઢીઓને સહેવાનું આવે.

નવનિર્માણ પછી વિદ્યાજગતમાં એક અનિષ્ટ ખાસ ફાલ્યું છે : વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું સાચું હિત શેમાં છે તે વિચાર્યા વિના ધાકધમકીથી અને ગુંડાગીરીથી પોતાનું ધાર્યું કરાવતા થઈ ગયા છે. આ અનિષ્ટને ફાલવા દેવામાં સરકારનો અને તંત્રવાહકોનો પણ ફાળો છે. જે શહેરમાં વિદ્યાપીઠ હોય તેની શાન્તિ વરસમાં એકાદ વાર તો જોખમાવાની ખરી જ, એ શહેરની જાહેર મિલકતને નુકસાન થવાનું જ. વિદ્યાર્થીઓને પોતાની વિદ્યાસંસ્થા માટે આદર હોય તો એ સંસ્થાની સાધનસામગ્રીને બાળે નહિ, તોડેફોડે નહિ. પણ હમણાંથી તો એવું જોવા મળે છે કે એમનો પહેલો હુમલો પોતાની વિદ્યાસંસ્થા પર જ હોય છે.

વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશે છે ત્યારે વડીલોથી અને શિક્ષકોથી નિયંત્રિત જીવનનો તબક્કો પૂરો થાય છે અને આત્મનિર્ણયની સ્વતંત્રતાનો તબક્કો શરૂ થાય છે. એને માટેની સજ્જતા કેળવવાની ભૂમિકા એને શાળામાંથી કે કૌટુંબિક સંસ્કારોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હોય છે કે કેમ એ ચિંત્ય છે. હવે એઓ પોતાને માટે તૈયાર કાર્યક્રમને અનુસરે તે જરૂરી નથી. એ કાર્યક્રમ પોતે ઘડી શકે છે. આવી, ભાવિને ઘડવાની, તકનો ઉપયોગ આજે કેટલા વિદ્યાર્થીઓ કરતા હશે? હવે પોતાના

ભાવિનો વિચાર કરીને પોતાનું જીવન ઘડવાની જવાબદારી પોતે ઉપાડવાની હોય છે.

આથી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશતી વેળાએ વિદ્યાર્થીને પોતાના ભાવિ જીવન વિશે કશોક ખ્યાલ હોવો જોઈએ. ગાડરિયા પ્રવાહની સાથે ખેંચાઈને યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીઓને આનું ભાન કોઈ કરાવે છે ખરું? આમ તો ‘સ્ટુડન્ટ કાઉન્સેલિંગ સેન્ટર’ અને ‘ઓરિયેન્ટેશન પ્રોગ્રામ’ જેવું કંઈક હોય છે, પણ આ હેતુ એનાથી સિદ્ધ થાય છે ખરો? એને વધુ સક્ષમ બનાવવા માટે શું કરવું ઘટે તે વિચારવાનું રહે છે. પોતાના ભાવિ કાર્યક્રમ વિશે જો વિદ્યાર્થીએ વિચાર્યું હોય છે તો જ એને ઉપકારક સાધન-સામગ્રી અને પોષણ યુનિવર્સિટીમાંથી એ મેળવી લઈ શકે છે અને એ રીતે વિદ્યાપીઠમાંનાં એનાં વર્ષોને એ લેખે લગાડી શકે છે. જો ભાવિનો વિચાર એણે આજીવિકા મેળવવામાં મદદ કરે એવી તાલીમ લેવા પૂરતો જ મર્યાદિત રાખ્યો હોય તો એવા વિદ્યાર્થીઓ માટે બે કે ત્રણ વર્ષમાં એ અંગેની તાલીમ આપતી પોલિટેકનિક જેવી સંસ્થાઓ સરકારે ખોલવી જોઈએ. બધા જ ડીગ્રી લેવા તરફ વળે એ સમાજમાં પ્રવર્તતી એક અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિને આભારી છે. વિદ્યાર્થીઓ પદવીદાન સમારંભમાં ડીગ્રીનું સર્ટિફિકેટ ફાડી નાખવાનું નાટક કરતા હોય છે ત્યારે એમને ચોક્કસ ખબર હોય છે કે બે રૂપિયા ભરવાથી એ સર્ટિફિકેટ પાછું મેળવી શકાય છે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મેં કહેતા સાંભળ્યા છે, ‘તમારે જોઈએ તો પાંચ હજાર દશ હજાર રૂપિયા અમારી પાસેથી લઈ લો અને અમને ડીગ્રી આપી દો. મહેરબાની કરીને ભણવાનો અને પરીક્ષા પાસ કરવાનો બોજો અમારા પર નાખશો નહિ.’ વ્યવસાય માટે ઉપયોગી થાય એવું શિક્ષણ લેનારા માત્ર ‘માર્કેટબલ સ્કીલ’ પ્રાપ્ત કરવાનું જ ઇચ્છતા હોય છે, છતાં ડીગ્રીનું સમાજમાં મૂલ્ય હોવાને કારણે ડીગ્રી લેવા તરફ વળે છે. હવે એવી પરિસ્થિતિ આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં ઊભી થઈ છે જેને કારણે આપણી વિદ્યાકીય અવસ્થા વિશે હવે સમાજનો અભિપ્રાય બદલાવા માંડ્યો છે. અનુસ્નાતક કક્ષાએ પહોંચેલો પણ અભણ હોઈ શકે એ વિરોધાભાસને હવે આપણે વાસ્તવિકતા લેખે સ્વીકારતા થઈ ગયા છીએ.

આથી આ વાત પર ફરીથી ભાર મૂકવાની જરૂર છે કે પોતાના ભાવિ જીવનના કાર્યક્રમના સંદર્ભમાં જ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિશે દરેક યુવાને વિચારવું જોઈએ. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કહેશે, ‘હા, એવી સૂઝિયાણી સલાહ તો અમનેય આપતાં આવડે છે. પણ હજી અમે અમારી ઇચ્છા મુજબનું શિક્ષણ લઈએ એવા દિવસો આવ્યા નથી. યુનિવર્સિટીમાં અમારું કશું ચલાણ નથી. અમારું જીવન સ્વતંત્રપણે ઘડવાનો અમને અધિકાર છે જ; પણ આજે તો એના પર બહારના અંકુશો છે. યુનિવર્સિટીનું તન્ત્ર ચલાવનારા, અભ્યાસક્રમો ઘડનારા, ઘણી વાર જડ અને ગતાનુગતિક ન્યાયે ચાલનારા હોય છે. બદલાતા સમયની ઁંધાણી એઓ વર્તી શકતા નથી, ભવિષ્યને જોવાની કલ્પનાશક્તિ એમનામાં હોતી નથી. આથી એઓ જડ પરમ્પરાને વળગી રહે છે, શિસ્તપાલનને નામે ખોટી વફાદારી રાખવાનો આદેશ આપે છે. શિક્ષકો શિક્ષણના ઉત્કર્ષનો નહિ, પણ પગારમાં બઢતી શી રીતે મળે તેનો જ વિચાર કરતા હોય છે. આમ શિક્ષણ એ ‘મિશન’ નથી, પણ ‘પ્રોફેશન’ છે.

આના જવાબમાં કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કહે છે, ‘તંત્રવાહકો આગળ વિદ્યાર્થીનાં હિતો જાળવવા માટે શિક્ષકો કામ કરતા નથી. એમનું કાર્ય તો શિક્ષણના વિતરણનું છે; જેની પાસે જ્ઞાન છે તે એ જ્ઞાન જેની પાસે નથી તેને આપે છે. આ સિવાયના વહીવટના બીજા કશા પ્રપંચમાં અમને રસ નથી.’ પણ આ વલણ વિદ્યાર્થીઓને સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે એથી તો એઓ વિદ્યાપીઠમાં કોઈને વશ વર્તીને ગૌણ સ્થાન સ્વીકારીને

રહેતા હોય એવું એમને લાગે છે. વળી એક બીજી પરિસ્થિતિ પણ સ્વીકારવાની રહે છે : જેમની પાસે જ્ઞાનનો સંચય છે અને જેઓ એનો વિનિમય અને પ્રસાર કરે છે તેમની પાસે વિદ્યાપીઠના સંચાલનનાં સૂત્રો હોતાં નથી. શિક્ષણના પ્રસારની પ્રક્રિયામાં અમલદારશાહીની, વગ ધરાવનારા સમાજના વર્ગની, અને સરકારની દખલગીરી હોય જ છે. હવે તો એ દખલગીરીને ઢાંકવાની પણ કોઈને જરૂર લાગતી નથી. સરકારી અનુદાન અમુક શરતે મળતાં હોય છે. આર્થિક પરાવલંબનને કારણે વિદ્યાપીઠ પર બહારના અંકુશો આવે જ છે. આથી શું શીખવવું અને એ કોણે શીખવવું એના નિર્ણયો પણ પૂરી સ્વતંત્રતાથી કે હંમેશાં શિક્ષણના હિતમાં જ થતા નથી હોતા.

આપણા દેશમાં સત્તાલાલસા અને વર્યસૂ સ્થાપવાની વૃત્તિએ જીવનનાં બધા જ ક્ષેત્રોમાં અનિષ્ટને ફેલાવ્યું છે. આજે તો એવી પરિસ્થિતિ છે કે ‘જ્ઞાનસાધના’ જેવો શબ્દ ઉચ્ચારનાર વેદિયો અને હાસ્યાસ્પદ લાગવા માંડ્યો છે. જ્ઞાનની ક્ષિતિજોને વિસ્તારવાની કોઈ વાત કરતું નથી. શિક્ષણ લક્ષ્ય નથી, રોજી રળવાનું સાધન છે. આથી એ સમગ્ર માનવને માટેનું નથી, માત્ર એના રોજી રળનારા અંશ પૂરતું જ મર્યાદિત છે. આવી પરિસ્થિતિને પરિણામે અધૂરા ભણતરે કે ભણ્યા વિના ડીગ્રી આંચકી લેવાનાં આંદોલનો થતાં રહે છે. વિદ્યાર્થીનાં જૂથો વચ્ચે વર્યસૂ જમાવવાના હિંસક સંઘર્ષો થાય છે. શિક્ષણનાં ચાર વર્ષ જેને માટે નિરંકુશ સ્વેચ્છાચારના બની રહે એવો સુખી લોકોનો વર્ગ આજે યુનિવર્સિટીનો કબજો લઈ બેઠો છે.

(‘વિદ્યાવિનાશને માર્ગે’, ૧૯૮૦આસપાસ)

ઈન્ટરવ્યૂ મુલાકાતના અંશો

પ્રશ્ન : પણ પરંપરાનું readjustment એક વસ્તુ છે અને total rejection એ બીજી વસ્તુ છે.

ઉત્તર : પણ હું ક્યાં કશું totally reject કરવા માંગું છું? અને એ સાથે, જે છે તેમનું તેમ પણ રાખવા માગતો નથી.

પ્ર૦ : પણ તમારા વિશે જે લાગણી પેદા થઈ છે તે total rejectionની છે.

ઉ૦ : પણ એવું શા માટે? શેને લીધે?

પ્ર૦ : તમારાં વિધાનોને કારણે.

ઉ૦ : એવાં ક્યાં વિધાનો મેં કર્યાં છે? એવાં વિધાનો છે જ નહીં. એવું મેં ક્યાં કહ્યું છે કે ધૂમકેતુ છોડી દો કે આને છોડી દો. એવું ક્યાં કહ્યું છે?

પ્ર૦ : અને તમારું મૌન...

ઉ૦ : શેના વિશેનું?

પ્ર૦ : આપણા કવિઓ વિશેનું. દા. ત. ઉમાશંકરે અખા વિષે જે સમય આપ્યો અને એના વિષે લખ્યું તેના પરથી લાગે કે તેમણે એ વિષયને ગંભીરતાથી લીધો છે, તેવું તમારી બાબતમાં નથી.

ઉ૦ : ના. મેં પણ સમય આપ્યો છે. મારી ડૉક્ટરેટ વિશેની થિસીસ એના પર છે.

પ્ર૦ : પણ એ તો તમારી વિદ્યાર્થીઅવસ્થાની વાત થઈ ને? તમે જ યારથી લેખક બન્યા ત્યાર પછીનાં તમારાં લખાણોમાં તમે ધૂમકેતુની વાર્તાની ટીકા કરતા દેખાશો કે સરસ્વતીચન્દ્ર નવલકથા જ નથી એવું કહેતા દેખાશો પણ...

ઉ૦ : પણ એવું કહેવાનો મને હક છે ને – જો મને એવું લાગે તો...

પ્ર૦ : હા, એ બરોબર છે પણ તમે આજે જે કાંઈ કરી શકો છો તે આ બધાને પરિણામે જ કરી શકો છો...

ઉ૦ : પણ એની કોણ ના પાડે છે? That is taken for granted. આજે હું એમ ઇચ્છું કે ગોવર્ધનરામ ન થયા હોત તો સારું... તો આવું કાંઈ ઇચ્છી ન શકાય. જો કે, ગોવર્ધનરામ વિશે મેં આટલું જ કહ્યું છે એ ખોટી વાત છે. મેં કહ્યું છે કે પાત્રાલેખનની સૂક્ષ્મતા, મનની અંદર ચાલતાં પરસ્પરનાં આવર્તનો અને Psychosomatic reactions વગેરેનું વર્ણન કરવાની એમનામાં સારી શક્તિ છે. એનાથી વિરુદ્ધ હું તો એમ કહીશ કે પાત્રાલેખનની મેં જે વાત કરી તે પ્રકારનું criticism જ ક્યાં છે? એમનું જ્યાંજ્યાં પ્રશંસનીય લાગ્યું છે ત્યાં તો મેં કહ્યું જ છે. આ તો એક એકંદર છાપ એવી ઊભી થઈ છે કે મેં totally reject કર્યાં છે, પણ એવું નથી.

(આત્મનેપદી, જુદાજુદા લેખકોએ લીધેલી સુ.જો.ની મુલાકાતો, સંપા. સુમન શાહ, ૧૯૮૭)

કાવ્ય

સુરેશ જોષીને : એક સર્રિયાલિસ્ટનું સંબોધન સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

સમુદ્રના ઉછાળનાર, કાફલા ડુબાવનાર,
હે તુફાનના પ્રચંડ બાહુ સો ઘુમાવનાર!

મનુષ્ય જેમ ના, અરે તું આવતાં પશુ સમો,
છલંગતો, બળી બળી પુરી પુરા પુરાતના.
પુકાર 'ત્રાહિ ત્રાહિ' ના, અવીર્ય વા 'નમો નમો,'
અદબથી શોધતો તું એક વૃક્ષ હેઠ વેદના.

એ ન હોય તો તે ઝાડ મૂળ સોત્ર ઉખાડનાર,
હે તુફાનના પ્રચંડ બાહુ સો ઘુમાવનાર!

મનુષ્ય જેમ? ના અરે! તું આવતાં પશુ સમો
હુંકારતો, હસી પડી પુરાવલિ સુરક્ષિતા.
હસી પડી નહેર, રેલ? વે હસી પડી, હસી
સુવાવડોની હોસ્પિટલ, હસી ઈલેક ટ્રિક-ચિતા.

'ડોન, ડોન'* કહી હસે – જે જાનકી રડાવનાર,
ચચાર તારા હાથ (જેલ)ચક્કી સાથે જોડનાર.

હે તુફાનના પ્રચંડ બાહુ સો ઘુમાવનાર!
(હું) જાણું : ચન્દ્ર-ચેત વસ્ત્ર સ્તબ્ધ સર્વ ઓઠનાર.

* પાઠાંતર : 'Don Dawn' કહી હસે – જે જાનકી રડાવનાર

૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪ની નમતી સાંજ હતી. આકાશમાં જ્યારે સૂર્યદેવનો રથ પશ્ચિમ ભણી ગતિ કરી રહ્યો હતો. ત્યારે દિલ્હીના આગાખાન પેલેસમાં કસ્તૂરબાનો અંતિમસંસ્કાર થઈ રહ્યો હતો. પુત્ર દેવદાસે મુખાગ્નિ આપ્યા બાદ સર્વે આપ્તજનો બાના નશ્વર દેહને અંતિમ પ્રણામ કરી રહ્યાં હતાં. પતિ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી પોતાની ૬૨ વર્ષ જેવા સુદીર્ઘ સમયની જીવનસંગિનીની કસ્તૂરબાને મનોમન વિદાય આપી રહ્યા હતા, તેમનું મન ક્ષુબ્ધ હતું. આ પળ હતી જીવનભરના સરવૈયાની. તે સ્વગત બોલી રહ્યા હતા – ‘હું તારા વિના આજે નોંધારો થઈ ગયો. પોતાનાં બાળકોની ઇચ્છાપૂર્તિની જવાબદારી મા-બાપની હોય છે, પણ હું તે ન કરી શક્યો. હું તો સંન્યાસીની જેમ સર્વ કલ્યાણમાં મંડેલ રહ્યો અને હરિદાસ અને બાળકોને અવગણ્યાં. હું સતત જાણતો હતો કે તું મારાથી દુઃખી હતી. મેં તને દૂભવી. હરિદાસે સાચું જ કહેલું, “તમને બાએ મહાન બનાવ્યા છે.” મારા ખાતર તેં હરિને ત્યજી દીધો હતો એ કંઈ નાનીસૂની વાત ન હતી. મેં હરિલાલને ન બોલાવ્યો અને તે પોતે ક્યારેય આવ્યો જ નહીં. બસ એટલું જ...’ ગાંધી સદ્ગત પત્નીને કહી રહ્યા હતા, ‘તું મારા કરતાં સાચ્યે જ મુઠેરી ઊંચી હતી.’ (પૃ. ૨૭૯) પતિ, પુત્રો, પરિવાર તેમ જ સઘળા રાષ્ટ્ર કાજે કસ્તૂરબાએ આજીવન કરેલ તપ, યાગ, સેવા અને સમર્પણનો આ સરપાવ હતો.

પતિની આવી શ્રદ્ધાંજલિ પામનાર કસ્તૂરબા એક અસાધારણ સ્ત્રી હતાં. જેમણે પોરબંદર ગામના ગભરુ, અતિ સાધારણ એવા મોનિયાને રાષ્ટ્રપિતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી બનવામાં સતત મૌન ફાળો આપ્યો હતો.

કસ્તૂરબાના જીવન પર આધારિત હિન્દી નવલકથાકાર પદ્મશ્રી ગિરિરાજ કિશોરે લખેલ ‘બા’(૨૦૧૬) નવલકથાનો પ્રારંભ પોરબંદર ખાતે કસ્તૂરબાના ઘરની સામે એક વૃદ્ધ સાથે થયેલ સંવાદથી કરે છે. લેખક ગાંધીજીના જીવન

પર આધારિત નવલકથા ‘પહેલા ગિરમીટિયા’ માટે સંશોધનાર્થે પોરબંદર ગયેલા અને ત્યાં તેમને સાંભળવા મળ્યું કે કસ્તૂરબાના પિયરનું મકાન પણ એ જ નગરમાં છે. ગાંધીજીનું જન્મસ્થળ જોયા બાદ તેઓ શોધતાશોધતા કસ્તૂરબાના મકાને પહોંચ્યા. મકાનની બહાર એક વૃદ્ધ મળી ગયો. તેમણે પૂછ્યું, ‘આ કસ્તૂરબાનું મકાન છેને?’ વૃદ્ધ જવાબ આપ્યો, ‘વાહ તમે કસ્તૂરબાને જાણો છો?’ તેમણે કહ્યું, ‘બા વિશે વાંચેલું છે.’ પેલા વૃદ્ધ બોલી ઊઠ્યા, ‘કસ્તૂરની કોઈનેય પડી નથી. બધા ગાંધીને જાણે છે, પૂજે છે. ભૂલ્યુંભટક્યું કોઈ અહીં આવી ચડે તો અમારું ભાગ્ય.’ એ વૃદ્ધ ની આંખમાં વેદના અને ફરિયાદ હતી.

સાચે જ બાની કોઈને નથી પડી એ વાત ‘હમારી બા’ લખનાર વનમાલા પરીખ અને સુશીલા નૈયર પણ નોંધે છે. તો વળી ગાંધીજીના પૌત્ર અરુણ ગાંધી તથા સુનંદા ગાંધીએ બાના જીવન પર લખેલ પુસ્તકને તેમણે ‘ફરગોટન વુમન’ નામ આપવું ઉચિત માનેલું. વળી તેમનું આ પુસ્તક છાપવા માટે ભારતીય પ્રકાશકોએ ઘસીને ના પાડેલી. કહેલું, ‘ગાંધી પર પુસ્તક હોત તો ચોક્કસ છાપત.’ છેવટે કોઈ અમેરિકન પ્રકાશકે કસ્તૂરબા પરનું આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરેલું. અરુણ ગાંધી તથા સુનંદા નોંધે છે ‘અમારી દાદીની જીવનકથા ફક્ત એટલી જ કે જ્યારે મોહનદાસ સત્યના પ્રયોગો કરતા હતા ત્યારે બા તે પ્રયોગોનો તાપ જીરવતાં હતાં, તે પતિના પ્રયોગોને

જીવતાં હતાં. કસ્તૂરબાનું સઘળું જીવન ગાંધીજીની સત્યની શોધની સૂક્ષ્મતમ પ્રક્રિયાના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં વીત્યું.’ ગાંધીજી તથા કસ્તૂરબાના સહજીવન તથા પારસ્પરિક વિકાસની ભાગીદારીની વાત અગણિત પુસ્તકોમાં ચર્ચાઈ ચૂકી છે. અહીં તો એટલું જ નોંધવાનું કે, બાપુના પારસસ્પર્શે કસ્તૂરબા કંચન બન્યાં તે વાત સાચી તો ખરી, પરંતુ તે ફક્ત સ્પર્શમાત્રનો કમાલ નહોતો. દરેક પગલે બાપુના વિચારો તથા આગ્રહોના તાર્કિક સ્વીકાર સાથે બધું અપનાવતાં ગયાં. તેમણે ક્યારેય પણ ફક્ત પતિના આગ્રહને વશ થઈને કોઈ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો નહોતો. ચાર પુત્રોનાં માતા-પિતા બન્યા બાદ વર્ષ ૧૯૦૬માં જ્યારે બાપુએ બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લીધું ત્યારે તે વ્રતનો સ્વીકાર કસ્તૂરબાએ પતિની ઈચ્છાને વશ થઈને કર્યો નહોતો. તેઓ પોતે બ્રહ્મચર્યમાં માનતાં થયાં હતાં. અને તેમની સંપૂર્ણ સંમતિ સાથે બાપુ આ વ્રત લઈ શક્યા હતા. આ સઘળી વાતો એક જ સત્ય તરફ આંગળી ચીંધે છે કે ગાંધીના પડછાયાની જેમ પળેપળ તેમની સાથે રહેનાર કસ્તૂરબાને સુયોગ્ય યશ કે માન નથી મળ્યાં. તેઓ એક ‘અનસંગ શીરો’ છે. બા-બાપુના દોઢસોમા જન્મશતાબ્દી વર્ષે આ પ્રશસ્તિવંચિત કસ્તૂરબાનું સ્મરણ યથોચિત છે.

ગિરિરાજ કિશોરે લખેલ બાયોફિક્શન[ચરિત્ર-કથાનક] ‘બા’-ના યુનંદા પ્રસંગોના અનુવાદ થકી તેમને શ્રદ્ધાસુમન અર્પણ છે. કિશોર મોનિયો કિશોરી પત્ની કસ્તૂર પર પતિ હોવાનો રોફ ચલાવતો. તેણે ક્યાં જવું, કોની સાથે બોલવું તે બધું મોનિયાને પૂછીને જ થવું જોઈએ. એક દિવસ સાસુજી પૂતળીબાએ કસ્તૂરને કહ્યું, ‘હું મંદિર જઉં છું, તું ચાલ મારી સાથે.’ કસ્તૂર કોઈને પૂછ્યાકર્યા વગર સડસડાટ પૂતળીબા સાથે મંદિર જતી રહી. મોનિયો ઘરે જ હતો. પણ કસ્તૂરે તેની પરવા જ ન કરી. બીજે દિવસે, ત્રીજે દિવસે, ચોથે દિવસે આ જ કમ ચાલ્યો. મોનિયાને કસ્તૂરનું આવું વર્તન જરાય ન ગમ્યું. છેવટે ધીરજ ત્યજીને તેણે કસ્તૂરને સંભળાવી દીધું, ‘હું તારો પતિ થાઉં, મારી પરવાનગી વગર ક્યારેય તારે ક્યાંય જવાનું નથી તે તું જાણે છે અને તોય મને પૂછ્યા વગર બા સાથે જતી રહે છે તે યોગ્ય નથી.’ કસ્તૂર કેટલાય વખતથી કિશોર પતિ મોનિયાની જોહુકમીથી કંટાળેલી હતી, પણ તેણે પતિના ગુસ્સાનો જવાબ ધીમા સ્વરે આપ્યો. કહ્યું, ‘તમે ઈચ્છો છો કે હું બાને બદલે તમારું કહ્યું માનું?’ પતિદેવ બિચારા શું

બોલે! મોનિયો સમસમી ગયો અને બરાબર સમજી ગયો કે આ છોકરીની સંમતિ વગર તેની પાસે કશુંય કરાવી શકાય તેમ નહોતું. (પૃં ૩૯)

મોનિયો વિલાયતમાં બેરિસ્ટરી ભણીને બાબુ બનીને પાછો ફર્યો. એક પુત્રની માતા તેવી તેની પત્ની કસ્તૂર બારણાની ઓથમાં રહીને આ વિલાયતી માણસને જોઈ રહી હતી. તેને મોનિયાની વિદાયનું દશ્ય યાદ આવી ગયું. તે વખતે પણ કસ્તૂરે મોનિયાને બારણાની પાછળથી જ વિદાય આપેલી. પણ આ નવો મોનિયો તો તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો! ક્ષણાર્ધ માટે કસ્તૂરને પોતાની જાત પર દયા આવી ગઈ... ગઈ કાલનો મોનિયો આજે વિલાયતી સાહેબ બનીને પાછો ફર્યો છે. અને પોતે જેવી હતી, જ્યાં હતી, ત્યાંની ત્યાં જ ઊભી છે! તદ્દન અજાણ દેખાતો મોનિયો જીવનની દોડમાં તેનાથી ઘણો આગળ નીકળી ગયો. છે... તે વિચારી રહી, સ્ત્રી સાથે આવું કેમ થતું હશે? કૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધતા પુરુષના પ્રમાણમાં તેની પત્ની કેમ જ્યાં હતી ત્યાંની ત્યાં રહી જતી હશે? (પૃં ૬૪)

પતિ તથા ત્રણ પુત્રો સાથે દરિયાઈ માર્ગે ડર્બન પહોંચેલી કસ્તૂર માટે અહીંના બધા જ અનુભવો તદ્દન નવા હતા. તેણે જોયું કે વહાણ ન લાંગરવા દેવા માટે પ્રયત્નશીલ તેવા ગોરાઓ પોતાના પતિને દુશ્મન માનતા હતા. એટલું જ નહીં, ગાંધીને ફાંસી આપવાના નારા બોલાવી રહ્યા હતા. આ વાત લંડન પહોંચતાં ત્યાંથી આદેશ આવેલો કે ગાંધીવિરુદ્ધ વર્તન કરનારને પોલીસ પકડી જશે. ગોરી પોલીસે ગાંધી પાસે નામો માગ્યાં તો ગાંધીએ નામો આપવાની ના પાડી દીધી અને કહ્યું, ‘મારા આવા નકારાત્મક સ્વાગત માટે હું તે બધાઓને માફ કરી ચૂક્યો છું.’ ગાંધીની આવી ક્ષમાવૃત્તિએ ત્યાંના ગોરાઓનું મન જીતી લીધું. કસ્તૂર પોતાના પતિ મોનિયાને સમ્માનિત જનનાયક બનતો જોઈ રહી. તે સાક્ષીભાવે વિચારી રહી, જેમ પ્રેમથી પ્રેમનો રસ્તો ખૂલે છે તેમ ક્ષમાથી સમ્માનનો રસ્તો મોકળો થતો હોય છે. મનોમન તે પોતાના પતિને બિરદાવી રહી. (પૃં ૯૪)

ડર્બનના પ્રારંભિક દિવસોમાં કસ્તૂર અને બાળકોએ એક પારસી સજ્જન રુસ્તમજીના પરિવાર સાથે રહેવું પડેલું એ પરિવારે કસ્તૂર અને તેનાં બાળકોને પ્રેમથી અપનાવેલાં પરંતુ કસ્તૂરને કેમે કર્યું ગોઠતું નહોતું. આ તે કેવો દેશ? આખો દિવસ બધાએ બૂટ પહેરીને રહેવાનું! બૂટ પહેરીને રસોડામાં જઈને રાંધવાનું અને તે પણ વળી ઊભાંઊભાં! વળી આ લોકો માછલી ખાતા હતા, અને ચુસ્ત વૈષ્ણવ સંસ્કાર ધરાવતી કસ્તૂરને આ જરાય ગમે તેમ નહોતું. માછલીની ગંધ જાણે આખા ઘરમાં વ્યાપેલી રહેતી. એ ગંધથી કસ્તૂરને ઊબકા આવતા. આવી પરિસ્થિતિમાં પહેલી વાર કસ્તૂરને સમજાયું કે જીવનમાં ખોરાકનું શું મૂલ્ય હોય છે.... આ રહેવાસ દરમિયાન કસ્તૂરનાં બાળકોનું બા સંબોધન સાંભળીને રુસ્તમજી પરિવારે તેને કસ્તૂરબા કહેવાનું શરૂ કર્યું. કોને ખબર હતી કે પ્રેમાળ રુસ્તમજી પરિવારે કરેલું આ સંબોધન કસ્તૂર માટે જીવનપર્યંતનું સંબોધન બની રહેશે! હવે કસ્તૂર કસ્તૂર ન રહી, તે કસ્તૂરબા હતી. (પૃં ૯૫)

સફળ પતિ અને પરિવાર સાથે ડર્બનથી સ્વદેશ પાછા ફરવાનો કસ્તૂરબાનો અનુભવ અનેરો હતો. મુંબઈ બંદરે પહોંચતાંની સાથે પતિ મોહનદાસ કોઈ કામે કલકત્તા જવા નીકળી ગયા. કસ્તૂરે જોયું કે ભારતીયોએ તેમના સત્કાર માટે મોટો સમારંભ યોજેલો હતો. આયોજકોને ખબર હતી કે ગાંધી આ સમારોહમાં રોકાઈ શકશે નહીં. અને તોય સમારંભ યથાવત્ રાખ્યો હતો. તેના કેન્દ્રસ્થાને કસ્તૂરબા હતાં. તેમને પોતાને આશ્ચર્ય થયું! ગાંધીની હાજરીમાં સમારંભ થાય તે તો સમજાય પરંતુ તેમને માટે આવું આયોજન! કસ્તૂરબાને આ પળે થોડાં વર્ષો પહેલાં નાતીલાઓએ મોહનલાલના વિદેશગમનને કારણે સમગ્ર પરિવારને નાત બહાર મૂકેલો તે ઘટના સ્મરી આવી. તે જોઈ રહ્યાં હતાં કે આજે દશ્ય તદ્દન વિપરીત હતું. અપમાનિત કરી નાત બહાર મૂકનારાઓ જ આજે તેમને માન સાથે પોંખી રહ્યા હતા. કસ્તૂરબા વિચારી રહ્યાં, આ સઘળું મારા પતિ મોહનલાલની તપસ્યાનું ફળ છે, (પૃ૦ ૧૧૦)

બાપુના બગડતા જતા સ્વાસ્થ્યની બધાંને ચિંતા હતી. ડૉ. દલાલે બાપુને દર બે કલાકે દૂધનું સેવન કરવા જણાવ્યું. પરંતુ બાપુએ ના પાડી દીધી. તેમણે કહ્યું કે તેઓએ દુધાળાં પશુ પર મનુષ્ય દ્વારા થતા અત્યાચારોને કારણે દૂધ ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. બધાં જાણતાં હતાં કે ગાંધીની પ્રતિજ્ઞાને કોઈ જ ન તોડાવી શકે. ત્યાં તો તેમની પથારીની પાસે બેઠેલાં કસ્તૂરબાએ શાંત ભાવે કહ્યું, ‘બરાબર છે. તો પછી તમને બકરીનું દૂધ પીવામાં વાંધો ન હોવો જોઈએ.’ બાની વાત સાંભળીને બાપુ વિચારમાં પડી ગયા. સરળ, પ્રેમાળ અને બુદ્ધિશાળી જીવનસંગિનીએ તેમને અનાયાસે પરાસ્ત કરી દીધા હતા, પ્રતિજ્ઞા લેતી વેળાએ દૂધાળાં પશુઓમાં તેમણે બકરીને ગણી નહોતી. એટલે પ્રતિજ્ઞા તોડ્યા વગર બકરીનું દૂધ લઈ શકાય તેમ હતું. તેઓ કશું કહ્યા વગર ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. બા સમજી ગયાં. થોડી વારમાં બકરીના દૂધથી ભરેલો ગ્લાસ તેમણે બાપુના હાથમાં મૂકી દીધો. ત્યારબાદ બકરીનું દૂધ બાપુ હંમેશાં લેતા. (પૃ૦ ૨૨૩)

હરિજન આશ્રમથી આરંભાતી દાંડીકૂચ વેળાએ બાએ ગોરાઓની સામે પડનાર પતિનો હિંમતથી સાથ આપેલો. ગોરાઓનો ગુસ્સો અને આતંક વહોરવા જઈ રહેલ પતિને તેમણે તિલક કરીને વિદાય કરેલા. એક વીરાંગનાને શોભે તે રીતે... (પૃ૦ ૨૩૩) પોતાનાં પૌત્ર-પૌત્રીઓને જોઈને બા હંમેશ કહેતાં ‘અમારી જેલયાત્રાઓ રૂપી જીવનવનનું વ્યાજ છે આ બાળકો’.... જીવનના અંતિમ દિવસ સુધી બા આગાખાન પેલેસના પ્રાંગણમાં ચિર નિદ્રામાં પોઢેલ પોતાના સૌથી મોટા પુત્ર સમા મહાદેવભાઈ દેસાઈની સમાધિ પર સવાર-સાંજ દીવો કરતાં. કોક વાર પોતે ન કરી શકે તો અંતેવાસી સુશીલા નૈયરને કહેતાં. ‘બેટા મારા શંકર-મહાદેવને દીવો કરજે.’ અંતિમ, સાંજે પણ તેઓ એ ટકોર કરવાનું નહોતાં ભૂલ્યાં. (પૃ૦ ૨૭૮)

મહાન પુરુષ-નાયક હીરો તરીકે નવાજાતા હોય છે. તે સંદર્ભે સ્ત્રી-નાયક માટેની નવી અંગ્રેજી સંજ્ઞા છે ‘શીરો’. કસ્તૂરબા સાચે જ એક મહાનાયિકા હતાં, જેમને ઇતિહાસે અને સમાજે યથોચિત યશ ન આપ્યો. તેઓ એક પ્રશસ્તિવિહીન ‘શીરો’નું જીવન જીવી ગયાં.

(નવનીત સમર્પણ, સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૦)

મારા પ્યારા મણિલાલ*
 યાદ છે? હું
 આલુ ખરીદતી હતી.
 નાતાલમાં**
 ત્યારે તમે દુકાનમાં એકાએક
 આવી ચડ્યા
 મારી અને તમારી એ
 પહેલી જ મુલાકાત.
 એ પછી તો નિત નવાં
 બહાનાં ગોતીને જતા-
 આવતા થયેલા તમે
 મારે ઘેર

પ્રેમની હતી ઉંમર
 મારા રુદિયામાં ડર
 ધરમ જુદો ખરો ને...

તમને ભરોસો હતો
 બાપુ મોટા મનના છે
 માની જશે, હોંશે હોંશે
 તમે ચિઠ્ઠી લખી હતી

બાપુનો ઉત્તર મળ્યો,
 બ્રહ્મચર્યનું શું થયું?
 શાદી? અને તેય પાછી
 મુસલમાનની સાથે?
 તમારાં છોકરાં ક્યા
 ધરમનાં કહેવાશે?
 શું કહ્યું તેં?
 હિંદુ થવા તૈયાર છે એ જ્ઞાતિમા?
 ધરમ શું લૂગડું છે
 કે ઉતારી ફેંકી દીધું?
 એને માટે ઘર ત્યજો,

લગ્ન ત્યજો, પ્રાણ ત્યજો!

તું કહે છે કે હું બાને
 પૂછી જોઉં? નહીં પૂછું.
 એનું બાપડીનું દિલ
 ભાંગી જશે.
 -તારો બાપુ.'

મહાત્માનાં મન કોણ
 કળી શકે?
 એમને ફિકર હશે કે પોતાનું
 નામ ચહેરાઈ જશે?
 મૌલવીઓ મહોલ્લાઓ ગજવશે?
 મહાત્માયે ડરી ગયા?

મણિલાલ, સાંભળ્યું છે
 એ લોકોએ હિંદુ કન્યા
 ગોતી છે તમારે માટે.

સુખી રહો એની સાથે
 આશ્રમે બેસીને ગાજો :
 ઈશ્વર અલ્લા તેરો નામ!

બીજુંતો શું કહેવાનું
 હોય મારે, મણિલાલ?
 સબકો સન્મતિ દે ભગવાન.

તમારી, એક વેળાની...

.....
 * ગાંધીજીના પુત્ર

** દક્ષિણ આફ્રિકા

કાવ્ય

શબ્દ

માધવ રામાનુજ

આ શબ્દ હવે છૂટે તો સારું
મૌન સુધીના મારગ માંડ મળ્યા છે – વાટ ખૂટે તો સારું.

સંબોધનમાં સંબંધોમાં માયાની માયામાં
પગલે પગલે શબ્દ અહીં રોકી રાખે છે, એના પડછાયામાં
આ મનમાં પણ પણ, ઊગતા રહેતા મોહ હવે છૂટે તો સારું...

ક્યાં અધવચ્ચે, ક્યાં મઝધાર ક્યાં અનંતને આરે
ખૂદને મૂકી પાછળ ચાલ્યા પાછા ફરશું ક્યારે!
આ જીવતર જેવું, જીવતર અટવાયું છે, જાળ તૂટે તો સારું.

આ શબ્દ હવે છૂટે તો સારું
મૌન સુધીના મારગ માંડ મળ્યા છે – વાટ ખૂટે તો સારું.

(અંતરનું એકાંત, ૨૦૧૭)

અંતરનું એકાંત

(સમગ્ર કવિતા)

માધવ રામાનુજ

‘એકત્ર ફાઉન્ડેશન’નો એક દાયકો :

ગુજરાતી સાહિત્યનો આનંદપ્રદ વીજાણુ પ્રવાસ – A Digital Voyage

– અતુલ રાવલ

‘પ્રોજેક્ટ ગુટનબર્ગ’ અને ગુગલે દુનિયાભરનાં લાખ ઉપરાંત અપ્રાપ્ય અને જૂનાં પુસ્તકોને સ્કેન કરીને વિનામૂલ્યે જગતસમક્ષ મૂક્યાં એના પરથી પ્રેરણા લઈને ૨૦૧૧માં અમે – મેં, રાજેશ મશરૂવાળાએ તથા રમેશ ગજજરે ‘એકત્ર ફાઉન્ડેશન’ની રચના કરી અને Non-profit organization તરીકે અહીં અમેરિકામાં એનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવેલું. શ્રી સિતાંશુ યશચંદ્ર એના પ્રમુખ છે. અમારા આ મિશનનો ભાવનામંત્ર છે ‘ગુજરાતી સાહિત્યના મુદ્રિત ઉત્તમ ગ્રંથોનું વીજાણુ રૂપાન્તર અને પ્રસારણ’. અમેરિકામાં રહીને પણ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો સંપર્ક જીવતો રાખવાની અમારી મહેચ્છા છે. અમારો સંકલ્પ છે કે અમે જે કોઈ ઈ-પ્રકાશન કરીએ એને વિનામૂલ્યે જ, બહોળા વાચકવર્ગને પહોંચાડવું.

બે વર્ષ પછી વિચાર થયો કે આ કાયમી ને સ્થિર પ્રવૃત્તિની સાથેસાથે એક ગતિશીલ પ્રવૃત્તિ પણ કરીએ – એટલે કે એક ગુજરાતી ઈ-સામયિક પણ કરીએ. એનું સંપાદન કરી આપવા અમે સંપાદનનો બહોળો અનુભવ ધરાવતા વિવેચક શ્રી રમણ સોનીને વિનંતી કરી. પ્રસ્તાવ સ્વીકારતાં એમણે કહ્યું કે ‘મળેલી કૃતિઓ પ્રગટ કરતું પ્રચલિત પ્રકારનું સામયિક નહીં, પણ આરંભથી આજ સુધીના સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ-અને-રસપ્રદ કૃતિઓ પસંદ કરીને પ્રગટ કરતું એક સંચયન(ડાયજેસ્ટ) સામયિક કરવું.’ એમ ૨૦૧૩થી ‘સંચયન’ દ્વિમાસિક ઈ-સામયિક શરૂ થયું. સંપાદકનું લક્ષ્ય એ રહ્યું છે કે પસંદ કરેલી કૃતિઓ ઉત્તમ હોય એ પહેલી શરત, પણ ઉત્તમ પૈકીની પણ જે વધુ રસપ્રદ હશે એ પહેલી પસંદગી હશે. એ કારણે ‘સંચયન’ વિદગ્ધ વાચકોને તેમજ સર્વસામાન્ય સાહિત્યરસિકોને – એમ વ્યાપક વર્ગને આકર્ષતું રહ્યું છે. વળી, ઉત્તમની રુચિપૂર્ણ આકર્ષક રજૂઆત, એટલે કે એની સૌંદર્યપૂર્ણ સજ્જા (લેઆઉટ, ડિઝાઈન) પર પણ અમે રસથી ધ્યાન આપીએ છીએ. ઉપરાંત આ ઈ-મુદ્રણમાં અમે અવાજની સુંદરતા પણ દાખલ કરી છે – કાવ્ય આંખે વંચાય એ સાથે જ એનું પઠન અને ગાન પણ કાનથી ઝિલાય એવા પ્રયોગ અમે કર્યાં છે. ખ્યાત ચિત્રકળાકારોની કૃતિઓ પણ અમે મૂકીએ છીએ.

સાહિત્યકૃતિઓ ઉપરાંત ઉત્તમ વૈચારિક લેખો પણ એમાં આવે છે. આ બધાને કારણે, દરેક અંક પ્રગટ થતાં જ વાચકોના ઉમળકાવાળા પ્રતિભાવો અમને મળતા રહે છે.

ગુજરાતીના ઉત્તમ ગ્રંથોના ઈ-રૂપાંતરમાં પણ અમે પાછળથી એક વિશેષ બાબત ઉમેરી છે. રમણભાઈ સોનીનું સૂચન હતું કે, ‘ઈ-રૂપાંતર જ પૂરતું નથી, વાચક પુસ્તકમાં પ્રવેશવા માટે ઉત્સુક થાય એ માટે પુસ્તકના આરંભે લેખકની છબી, પુસ્તકનું આવરણ, ટૂંકો પણ રસપ્રદ એવો લેખકપરિચય અને એવો જ કૃતિપરિચય – એમ ચાર વાનાં મૂકવાં જોઈએ.’ આ કારણે અમારી આ ઈ-રૂપાંતર પ્રવૃત્તિ વિશિષ્ટ બની છે. અત્યાર સુધીમાં અમે, નર્મદથી લઈને છેક આજના મહત્ત્વના લેખકોનાં ૧૦૦ જેટલાં પુસ્તકો કર્યાં છે, ને એ પ્રકાશન નિરંતર ચાલતું રહ્યું છે. સુરેશ જોશીની સમગ્ર કૃતિઓ ઉપરાંત હમણાં ભોળાભાઈ પટેલના ૧૨ નિબંધગ્રંથો એકસાથે અમે ઈ-પ્રકાશિત કર્યાં છે.

હવે અમે, મૂળ પુસ્તકોનાં ઈ-રૂપાંતરો ઉપરાંત ઈ-સંપાદન-ગ્રંથોનો સ્વતંત્ર પ્રોજેક્ટ પણ શરૂ કર્યો છે. ચંદ્રકાંત શેઠ અને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટમાંથી ચયનગ્રંથો (સંપા.યોગેશ જોષી) કરવા ઉપરાંત હમણાં અમે રમણલાલ સોનીની ઉત્તમ બાળવાર્તાઓ (સંપા. રમણ સોની) ‘વાંચો-અને-સાંભળો’ એ પદ્ધતિએ પ્રગટ કરી છે. એમાં વાર્તા વંચાતી જાય એ સાથે જ એનું પઠન સંભળાય એવી યોજના છે. એનાં વિવિધ પઠનકર્તાઓમાં છ વર્ષની બાળકીના મધુર પઠનથી પંચોતરની વયના વરિષ્ઠ કવિના ઘુંટાયેલા પઠન સુધીનું વૈવિધ્ય છે.

હવે પછી પાંચ મહત્ત્વાકાંક્ષી ઈ-સંપાદનો પ્રગટ થવાનાં છે : ૧. અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા (આરંભથી આજસુધીના કવિઓનાં કાવ્યોનો બૃહદ સંચય) : સંપા. મધુસૂદન કાપડિયા, ૨. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા : સંપા. રમણ સોની, ૩. અર્વાચીન ગુજરાતી વાર્તાસંપદા અને નિબંધસંપદા : બંનેના સંપા. મણિલાલ હ. પટેલ, અને ૫. ગુજરાતી બાળવાર્તાસંપદા (પઠનો સાથે) : સંપા. રમણ સોની.

આમ, અમારું આ ત્રિવિધ પ્રકાશનકાર્ય – શિષ્ટ ગ્રંથો, વિશિષ્ટ સંપાદનો, રુચિર સામયિક ‘સંચયન’ – એ વીજાણુ મંચ પર સાહિત્યને રસ ને કાળજીપૂર્વક રજૂ કરતા રહેવાનો અમારો વિનમ્ર પ્રયાસ છે. એમાં લેખકો-વાચકોનો અમને ઉષ્માભર્યો સહકાર છે.

પ્રશિષ્ટતા-સંગ્રહ (ગુજરાતી ડિજિટલ લાઈબ્રેરી)થી લઈને સામ્પ્રત સાહિત્ય-સંચાર(ઈ-સામયિક) સુધીની અમારી આ ક્રિયાશીલતા આપ સૌ www.ekatrafoundation.org ઉપર સાક્ષાત્ કરી શકશો. જે જે વાચનરસિકો પોતાનું e-mail સરનામું atulraval@ekatrafoundation.orgને મોકલશે એમને નિયમિત રીતે ‘સંચયન’ તેમ જ નવી પ્રકાશિત ઈ-બુક્સ મળતી રહેશે.

દુનિયાભરમાં વસતા ગુજરાતી વાચકો સુધી પહોંચવાનો અમને આનંદ છે ને એ જ અમારી તૃપ્તિ છે. વાચકોના પ્રતિભાવો અમને પ્રતિપોષણ પૂરું પાડશે.

– એકત્ર વતી

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ – શ્રેણી

આ જગાએ ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

નિબન્ધ

ઇદમ્ સર્વમ્
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય
પ્રથમ પુરુષ એકવચન
ઇતિ મે મતિ
પશ્યન્તિ
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે
આત્મનેપદી

કાવ્ય

પ્રત્યંચા
ઇતરા (કાવ્ય)
તથાપિ (કાવ્ય)
પરકીયા (કાવ્ય)
ઉપજાતિ (કાવ્ય)

ટૂંકી વાર્તા

ગૃહપ્રવેશ
બીજી થોડીક
અપિ ચ
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ
એકદા નૈમિષારણ્યે

નવલકથા

વિદુલા
કથાચક્ર
છિન્નપત્ર
મરણોત્તર

વિવેચન

કિંચિત્
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ
કથોપકથન
કાવ્યચર્યા
શૃણ્વન્તુ
અરણ્યરુદન
ચિન્તયામિ મનસા
અષ્ટમોઅધ્યાય

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.